

Новица Живковић

Novica Živković

ГОВОР ПИРОТА*

PIROT DIALECT

***Сажетак:** Особености пиротског говора, концизно наведене на крају ауторовог Речника пиротског говора (Живковић, 1987), у овом раду су дате опширније. Аутор анализира гласове и разне вокалске, консонантске и сонантске појаве. Указује се на постојање полугласника и његове широке употребе. Затим се анализира акценат, те речи (именице, заменице, придеви, бројеви, глаголи, прилози, предлози, везници и партикуле) и њихови облици. Аутор истиче и специфичност постојања постпозитивног члана. Поред тога, дате су и синтаксичке особине пиротског говора. Све описане појаве језичке структуре говора Пирота и његове околине илустроване су примерима. На крају је дат и сажетак основних особина пиротског говора, те примери из усмене и писане књижевности.*

* У заоставштини Новице Живковића (1915-2002) остала је кратка граматика пиротског говора под насловом *Говор Пирота*. Рад је био спреман за објављивање још 1997. године и то у форми посебне књиге. Међутим, до објављивања није дошло. Иако су се у међувремену о говору Пирота појавили радови других аутора, редакција *Пиротског зборника* је проценила да је и даље сврсисходно објављивање Живковићевог концизног списка. У циљу унификације радова у *Пиротском зборнику*, као и због лакшег претраживања рада на цитатним индексима, редакција је опремила рад сажетком и кључним речима, додала списак литературе, а начин позивања на изворе прилагодила АПА цитатном стилу.

Све фусноте, осим оних код којих је посебно наведено да су напомена редакције, написао је рецензент Недељко Богдановић (напомена Редакције).

Abstract: *Characteristics of Pirot dialect, concisely presented in the end of the author's Dictionary of Pirot Dialect (Zivkovic, 1987), are more closely described in this study. The author analysis sounds and different vocal, consonant and sonant usage. He emphasizes the existence of semi-vowel and its wide usage. He analyses the accent, the word (noun, pronoun, adjectives, numbers, verbs, adverbs, prepositions, conjunctions and particles) and its forms. He points out the specific existence of post positive article. Beside that, he presented the syntax characteristics of Pirot dialect. All described characteristics of the language structure of dialect of Pirot and its surroundings are illustrated by examples. A short summary of basic characteristics of Pirot dialect is also given in the end, as well as examples from the spoken and written literature.*

Кључне речи: *пиротски говор, дијалекат, граматика*
Key words: *Pirot dialect, dialect, grammar*

ГЛАСОВИ И ГЛАСОВНЕ ПОЈАВЕ

Гласовни систем пиротског говора има осам вокала. То су: *a, o, y, e, u*, полувокал *ь*, вокално *л* и вокално *р*. Консонаната има 24, с тим што не постоје консонанти *х* и *ф*, а јавља се консонант-африката *дз* (*s*). Гласови пиротског говора по звуковној вредности углавном су исти са гласовима стандардног језика, али су вокали *a, o, y, u, e* без квантитативних и квалитативних обележја (дугих и кратких, односно силазних и узлазних), док је изговор гласа *ћ* знатно мекши.

Полувокал је овде обележен знаком *ь*, а африката се обележава спојем слова *д* и *з* (*дз*) или латиничним словом *s*.

ВОКАЛСКЕ ПОЈАВЕ

ПОЛУГЛАСНИК

Постојање полугласника и његова широка употреба је једна од најкарактеристичнијих особина пиротског говора. Добивен још у преисторијској епоси. Изједначавањем два стара прасловенска полугласника, тврдог и меког *јер*, он је крајем 13. и почетком 14. века подлегао процесу вокализације и у говору који чини основицу српског књижевног језика прешао у вокал *a*. Међутим, у говору Пирота до његове вокализације није дошло и он је остао у употреби до данас.

Полугласник може стојати:

– у коренима речи: *дѣн, сѣн, лѣк, тѣвно, тѣнко, Пѣклешица*;
– у основи и наставцима: *венѣц, јечѣм, колѣц, овѣс, остѣн, опѣнѣк, студенѣц, чичѣк, Крупѣц*;

– у префиксима: *вѣздѣн, изѣткѣјем, сѣбѣрем, сѣвѣјем, сѣсѣвѣм*;

– у наставцима за деминутиве: *брестѣк, вирчѣк, вршѣк, гласѣк, коматѣк, крстѣк, путѣк*;

– у радном глаголском придеву мушког рода једине: *дѣгѣл, могѣл, опѣкѣл, пресѣкѣл, дошѣл, рекѣл*;

– у номинативу једине именица мушког рода на сугласник када су са постпозитивном заменицом (чланом): *зѣтѣт, зѣбѣт, кѣмикѣт, мужѣт, човѣкѣт*, (те именице су у овом случају у значењу одређеног вида).

Полугласник може бити акцентован (*венѣц, дѣњу, бѣчва, лѣко, опѣнци, покровѣц, удовѣц, Градѣшница*), или неакцентован (*дѣскѣ, блѣгдѣн, мѣглѣ, клѣденѣц, јестѣчѣ, јѣтредѣн, писѣмцѣ, цѣвтѣ, Бѣзѣвик*).

Када долази до вокализације полугласника, он прелази у вокал *а*: *момѣк* > момак, *мѣзѣ* > мазга, *стручѣк* > стручак, *остѣн* > остан, *тѣнѣк* > танак, *Сѣрлѣк* > Сарлак. У малом броју случајева он може прећи и у друге вокале: *ѣ* > *е*: *јѣрѣм* > јерѣм, *зѣјѣм* > зајем, *зѣлѣк* > залчек (залогајчић), *рѣжѣњ* > режѣњ, *сѣрдѣл* > сврдел; *ѣ* > *и*: *арпаѣк* > арпаѣк, *каѣциѣк* > каѣциѣк; *ѣ* > *о*: *бѣцѣка* > бѣцѣка, *сѣбѣр* > собѣр, *мртѣвѣц* > мртѣвѣц, *сѣплѣтка* > соплѣтка; *ѣ* > *у*: *зѣбѣши* > забѣши, *гѣжѣви се* > гѣжѣви се, *кадѣна* > кадѣна, *калѣп* > калѣп, *сандѣк* > сандѣк.¹

У речима турског порекла и домаћим речима са завршетком на – *лук*, образованим по угледу на турске, уместо вокала у јавља се полугласник: ајлук – *ајлѣк*, аргатлук – *аргатлѣк*, резилук – *резилѣк*, калабалук – *калабалѣк*, домазлук – *домазлѣк*, душманлук – *душманлѣк*, пијалук – *пијалѣк*.

Непостојаном *а* у књижевном језику одговара непостојани полугласник у пиротском: венац – *венѣц*, ован – *овѣн*, шиљак – *шилѣк*, попак – *попѣк*.

¹ У овоме не треба видети искључиво питање вишеструке вокализације полугласника, већ различите појаве асимилационе или аналошке природе: *јѣ* > *је*, *чѣ* > *че*, *рѣ* > *ре*, *ѣб* > *об*, *ѣв* > *ов* (сврдел као свртел) и сл, а у неким случајевима може се радити и о поремећају односа примаран: секундаран (као у речима *кадуна, калуп, гужви* и сл.)

Полугласник не може стојати на почетку речи. Изузетак је реч *њнћам* (хуњкати) и речи од ње постале (*њнћав*, *њнћање*, *њнћало*).

Он не може стојати ни на крају речи. Изузеци су само речи *дњ* (дах), *пњ* (пух) и *мњ* (маховина, прах који се у воденици ствара при млевењу жита). Узвик *тњкњ* – *тњкњ* којим се вабе кокоши има на крају полугласник који се јасно изговара. Постоји и узвик *тњк* – *тњк* без полугласника на крају.

ВОКАЛНО Л

Вокално *л* настало је од прасловенских гласовних група *лъ*, *ль* или *њл*, *њл* када су се налазиле у почетку речи или између консонаната. Крајем 13. и почетком 14. века у српском језику прешло је у вокал *у* (*њлк* > *вук*, *пњлн* > *пун*, *књлњ* > *куне*), а у неким покрајинским говорима остало је непромењено. До замене вокалног *л* вокалом *у* дошло је због његове сонантске природе и сличности артикулације ова два гласа. У пиротском говору вокално *л* се у свом првобитном облику сачувало до данас. Оно је саставни део његовог гласовног система, изговара се изразито, увек стоји између консонаната, а никад на почетку и на крају речи.

Вокално *л* може бити носилац слога (*дњлг*, *њл-на*, *гњл-та*, *књл-нњм*, *књл-чњ-на*, *мњл-зњм*, *пњл-но*), под акцентом (*жњл-чка*, *слњл-це*, *пњл-тен*, *тњл-чник*) и испред или иза акцентованог слога (*дњлбњк*, *књлњ*, *жњлњица*, *слњлчоглњд*, *јњбњлка*, *нњјњдњлок*, *зњглњта*, *намњлњњ*).

ВОКАЛНО Р

Вокално *р* у пиротском говору има исту вредност и функцију као и у стандардном језику. Као сонант, због своје сонорности, осим консонантске, може имати и вокалску улогу. Вокал бива када се налази на почетку речи испред консонанта (*рњж*, *рњја*, *рњза*, *рњтка*, *Рњја́на*, *Рњсовњци*) или у средини речи између два консонанта (*књрс*, *пњрс*, *њрз*, *њрњја́к*, *јњтњрњва*, *пњрњтен*, *топњрњв*, *овњрњл*, *умњрњл*, *чекњрњк*).

Вокално *р* се никада не јавља иза палаталних сугласника (*ј*, *ђ*, *њ*, *ж*, *ш*, *љ*, *њ*, *ч*, *њ*) нити иза сонаната *л* и *н*.

РЕФЛЕКСИ ЈАТА

Прасловенски глас *јат*, који је у говорима српског језика замењен вокалима *е*, *и* или групом *је* (*ије*), на основу чега су наречја добила своја имена (екавско, икавско, јекавско), у говору Пирота, као и у другим говорима источне и југоисточне Србије, замењен је вокалом *е*, те је пиротски говор доследно екавски (*несѣм*, *несѣ*, *неје*, *несмо*, *несте*, *несу* итд.)

ПОКРЕТНИ ВОКАЛИ

Покретни вокали се налазе на крају појединих категорија речи и доводе до стварања њихових дужих облика. Као покретни могу се наћи сви вокали, изузев вокала *у*. Њихова употреба је факултативна. Има их код заменица: *мен* – *мене*, *твојег* – *твојега*, *овај* – *оваја*, *теј* – *теја*; придева: *доброг* – *доброга*, *големог* – *големога*, *сѣлског* – *сѣлскога*, *жѣниног* – *жѣнинога*; бројева: *једног* – *једнога*, *првог* – *првога*, *двајестог* – *двајестога*; прилога: *сѣг* – *сѣга*, *тув* – *тува*, *јучер* – *јучера*, *озгор* – *озгоре*, *овам* – *овами*; предлога: *без* – *бези*, *из* – *изи*, *код* – *коди*, *испод* – *исподи*; свеза: *ил* – *или*, *јал* – *јали*.

ЗАМЕНА ВОКАЛА

Вокали су у пиротском говору лабавије артикулације и покретљивији, због чега може доћи до њихове замене другим вокалима. То бива када се испред или иза њих нађу палатали *ј*, *љ*, *њ*, *ч*, *џ*, *ш*, лабијали *б*, *п*, *в*, *м*, алвеолари *р*, *л*, *н* или велар *к*. Том приликом се артикулација вокала управља према артикулацији суседних консонаната, врши се њихова асимилација, због чега долази до губљења једних, а на њиховом месту до појаве других вокала.

Примери замене:

а > *е*: *бројенице*, *газдерица*, *гребуља*, *јестѣк*, *јеглика*, *јеребица*, *качемѣк*, *петлицѣн*, *рѣжен*, *трѣбе*, *чес* (част), *ћеремѣда*, *шајек*; *а* > *о*: *могаре*, *собор*, *соплѣта се*, *чорѣне*; *а* > *и*: *сѣрим*;

е > *а*: *блаји*, *зајтин*, *шашир*; *е* > *и*: *препридам*, *прелѣтам*, *расплѣтам*, *претрисам*, *смиѣтам*, *придвечер*, *шићер*; *е* > *о*: *зѣнѣо*, *крњѣо*, *огњѣви*;

и > *а*: *шамшир*; *и* > *е*: *менђуше*, *мерише*, *меруђија* (мирођија), *летурђија*, *прелѣва се*;

o > a: апатéка, банбóна, квáчка, матíка, мађíлка, овакá; o > e: евé, енé, добрé (добро): o > y: армунíка, дóктур, путувáл; y > e: славéј; y > и: запíшим (затиснем), пльíскам; y > o: омéсим, омíјем, оштипém.

КОНСОНАНТСКЕ ПОЈАВЕ

КОНСОНАНТ Ф

Консонант *ф* није стари словенски глас. Он је у гласовни систем српског језика ушао са речима из грчког и турског, а затим и из европских језика, особито из немачког. У пиротском говору се замењује консонантом *в*, са којим је по артикулацији најсроднији: *вáјда, вењéр, витíль, вилдáн, вишéк, вурунција, кúвер, кавé, вијóка, трендáвил, вáрба, влáша, кóва, Вíлип, Јóсив, Трívун, Сóвија, Чíвлик.*

У новије време и код нових генерација та замена је све ређа, а употреба *ф* са мноштвом примљених речи из европских језика све шири: *фотeља, софа, фрижидер, нафта, фактура, филијала, шеф, штоф.*

Осим примљеног, консонант *ф* је створен и у нашем гласовном систему и то у ономатопејским речима (*фу, фију, фр, фркће*), као и у узвицима *оф, уф* и сл.

Сугласничка група – *хв*, која у неким нашим говорима прелази у *ф* (фала), у пиротском говору губи *х*, а *в* остаје непромењено: *хвала > вáла, хвалим > вáлим, ухватим > увáтим.*

КОНСОНАНТ Х

Глас *х* је струјни безвучни консонант који се изговара као једва чујни шум, због чега се лако губи. Било га је у прасловенском, у старословенском и у свим говорима српског језика. Почев од 16. века почело је његово губљење, које је, по А. Белићу, завршено средином 18. века, задржавајући се само местимично у неким деловима Црне Горе и у Боки Которској (Вук Караџић га је увео у своју азбуку 1836. године).

У пиротском говору гласа *х* нема. Међутим, да га је било до половине 18. века А. Белић потврђује једним записом из 1792. године, нађеним у Манастиру Светог Ђорђа код села Темске у близини Пирота, у коме се, поред црта локалног говора, у реченици „Насадихмо лозје на Бегов мост“ налази графиција за глас *х*. Ова Белићева тврдња може да буде и оповргнута чињеницом да

писац ове реченице (вероватно неки калуђер) може да потиче из средине где је *x* у употреби или да је био под утицајем старословенског језика.

Консонант *x* се у пиротском говору губи:

– у почетку речи: *áјде, áјем, ан, аљина, артија, аџија, вáлим, вáтим, иљадо, леб, ладовина, óдим, óчу, рáним, растóвина;*

– у средини речи: *граóрица, греотá, маóвина, меóви, вróви, заóди, снаá, повáлим, увáтим, наráним;*

– на крају речи: *вр, Вла, гре, стра, сиромá, óдма, дојдó.*

Осим губљења, *x* се често замењује:

– гласом *в*: *глув, сув, кожув, óчув, úво;*

– гласом *ј*: *дрéја, мејур, мејана, смеј, стрéја, тíјо, чоја, пејáр, Мијáил;*²

– гласом *к*: *кóдник, пáзука, плек, Кристина, Микаил, Тикóмир.*

КОНСОНАНТ ДЗ (S)

У пиротском говору постоји консонант *дз* (*s*), глас који у себи садржи елементе праскавог *д* и струјног *з* гласа. У српском књижевном говору не постоји, те ни у ћирилици ни у латиници нема знака за његово обележавање. А кад то треба чинити, обележава се спојем слова *д* и *з* (*дз*) или латиничним словом *s*. Потиче из прасловенског језика као резултат друге и треће палатализације. Током времена долазило је до његове замене сугласником *з*, али та замена није у потпуности извршена, те се он и данас налази у покрајинским говорима, особито у говорима источне и југоисточне Србије, као и у црногорским и херцеговачким.³ У пиротском говору ретко се чује, и то код старих и језички најконзервативнијих људи, а код младих у шатро језику (*бандзóв, дзиндзóв*).

Глас *дз* (*s*) се јавља у почетку и средини речи, а никад на крају: *сáдњи, свéри се, свéрка, свонџи, сéбнем, сугулка, сифт, синсуљћа, сýмба, сркало, сввни, дисáсу, застрýсу, засрта, насáд, кансър, палáнса, просира се, клéнсу се, упрéса, устрéса, лéнсу се, насáдица.*

² Замена типа *кожув, мејур* тумаче се развојем *в* и *ј* у хијату створеном после испадања *x*, а не по простој замени *x* са *в* или *ј*. Дакле, *кожух, ген. кожуха > кожуа > кожува*, а *одатле* и *ном. кожув, односно мехур > меур > мејур*.

³ У науци има мишљења да *s* говора призренско-тимочке области није остатак старине, већ накнадна појава.

Свако *дз* (*s*) може бити замењено консонантом *з*: *зверка*, *заструзи*, *назадица*.

НЕВОКАЛИЗОВАН СОНАНТ Л

Сонант *л*, који се током историјског развоја српског језика нашао на крају речи или слога, почео је пред крај 14. и почетком 15. века да се замењује вокалом *о*, тако да су се од речи *дел*, *дебел*, *вѣсел*, *дѣлба*, *пѣпел*, *селце* добили облици *део*, *дебео*, *деоба*, *пепео*, *сеоце*. До овога процеса у пиротском говору није дошло тако да се *л* на крају речи и слога и данас чува.

Прелазак *л* у *о* у стандардном језику није у потпуности спроведен, те у многим речима, особито страним, остаје у употреби: *генерал*, *журнал*, *карневал*, *мантил*, *бокал*, *регал*, *пенал*.

ЈОТОВАЊЕ

Јотовање, као процес промене непалаталних сугласника у палаталне под утицајем и заједно са сонантом *ј* (јотом), особина је српског језика која се у њему доследно врши. Пиротски говор није у потпуности захваћен овом променом, те у њему има гласова и гласовних група код којих она није извршена. Одсуство јотовања се јавља у:

– именица: *снопје*, *конопје*, *рѳбје*, *дрвје*, *здравје*, *грмје*, *лисје*, *грѳзје*;

– придева: *дивји*, *жѳбји*, *крѳвји*, *риѳји*;

– глаголских именица: *жалѳње*, *мислѳње*, *палѳње*, *китѳње*, *частѳње*, *вадѳње*, *садѳње*, *месѳње*, *носѳње*, *газѳње*, *мазѳње*;

– трпних глаголских придева: *дрѳбен*, *зарѳбен*, *улѳбен*, *прѳвен*, *заглавен*, *примѳмен*, *одсѳлен*, *подѳлен*, *упѳлен*, *месѳен*, *покосѳен*, *угѳзен*, *размаѳзен*, *порѳзен*, *зараѳден*, *рѳден*, *ослобѳден*, *крѳстен*, *упропаѳстен*;

– у групи сугласника *јд*: *дојде*, *најде*, *зајде*, *пројде*, *снајде се*.

ПАЛАТАЛИЗОВАЊЕ КОНСОНАНТА *к*, *г* И *л*, *н*

Палатализовање, као гласовна промена асимилационог карактера при којој се велари *к*, *г* и сонанти *л*, *н* у додиру са палаталним вокалима *е*, *и* умекшавају, односно прелазе у палатале, у пиротском говору је много чешћа него у стандардном.

Када се велари *к, г* нађу испред вокала *е, и* они се палатализују – *к* прелази у *ћ*, *г* у *ђ*:

– *ке* > *ће*: вочке > *вóчће*, друшке > *дрúшће*, жетварке > *жетвáрће*, девојке > *девóјће*, кокошке > *кокóшће*, муке > *мúће*, руке > *рúће*, сучке > *сúчће*, унуке > *унúће*, трмке > *трмће*, жлчке > *жлчће*;

– *ки* > *ћи*: братски > *брáтсћи*, китке > *ћитће*, киша > *ћиша*, киселица > *ћиселица*, кирија > *ћирíја*, селски > *сéлсћи*, сваки > *свáћи*, пиротски > *пíротсћи*;

– *ге* > *ђе*: вериге > *верíђе*, дуге > *дúђе*, залогe > *залóђе*, преперуге > *препéруђе*, слуге > *слúђе*, црге > *црђе*;

– *ги* > *ђи*: благи > *блáђи*, богиње > *бођíње*, други > *дрúђи*, дљи > *длђи*, глогиње > *глођíње*, гижa > *ђíжа*, гиздав > *ђízдав*, зенгија > *зенђија*.

До прелаза *к* у *ћ* долази и кад се *к* нађе иза палатала *ј, љ, њ*:

– *јк* > *јћ*: девојка > *девóјћа*, мајка > *мáјћа*, снајка > *снáјћа*, сојка > *сóјћа*, ујка > *úјћа*, Јеврејка > *Јеврéјћа*;

– *љк* > *љћ*: бувалка > *бувáљћа*, врзољка > *врзóљћа*, желка > *жéљћа*, љуљка > *љúљћа*, кудељка > *кудéљћа*, прзалька > *прзáљћа*;

– *њк* > *њћ*: дуњка > *дúњћа*, рњка > *рњћа* (ноздрва), седењка > *седéњћа*.

Када се сонанти *л, н* нађу испред палатала *ћ, ђ* који су постали од *к, г* испред вокала *е, и*, они се палатализују – *л* прелази у *љ*, *н* у *њ*: алке > алће > *áљће*, болке > болће > *бóљће*, банке > банће > *бáњће*, санке > санће > *сáњће*, дренка > дренће > *дрéнће*, виронга > виронђе > *вирóнђе*, штранге > штранђе > *штрáнђе*, дљи > длђи > *дљђи*, зенгија > зенђија > *зењђија*, Пирочанке > Пирочанће > *Пирочáнће*.

Сонанти *л, н* могу прећи у *љ, њ* и кад се нађу испред вокала *е, и*: жлеб > *жљеб*, гнездо > *гњездо*, калиште > *каљиште*, полевам > *пољевам*, голиштар > *гољиштар*, панталоне > *панталóње*.

ГРУПЕ *ст, зд, шт, жд* НА КРАЈУ РЕЧИ

Појава губљења крајњег експлозивног сугласника у групама *ст, зд, шт, жд* када се нађу на крају речи особина је пиротског говора које има у именица, придева и бројева: *бóлес, гóс, жáлос, крс, лис, млáдос, мос, пос, плас, рас, пус, тлс, цврс, шес, дванáјес, ваљувéс, ваклéс, нéвеш, приш, дџж, чуж, гроз*.

Када се од речи код којих је крајњи сугласник из ових група отпао граде падежни или множински облици, други родови или нове речи, те се ове групе не налазе на крају речи, онда оне остају

непромењене: мост > *мос* > *мостóви*, пласт > *плас* > *плáстови*, чист > *чис* > *чíсти*, шест > *шес* > *шестíна*, грозд > *гроз* > *грóздови*, вешт > *веш* > *вештíна*, пришт > *приш* > *приштéви*, чужд > *чуж* > *чужди*, дъжд > *дъж* > *дъждóви*.

Ако се од именица са групом *-ст* на крају граде придеви са наставком *-ан*, онда се група *-ст* не успоставља, већ се грађење врши без сугласника *-т*: болест > *бóлес* > *бóлесан*, жалост > *жáлос* > *жáлосан*, маст > *мас* > *мáсан*, пост > *пос* > *пóсан*.

Код облика *јесте*, 3. л. једине презента помоћног глагола *јесам*, кад се употребљава као потврдна речца, опадају крајњи вокал и сугласник *т*, те се добије облик *јес*: – *Јес*, пра́во ка́жеш! На исти начин од речи *зашто* добија се краћи облик *заш*: – *Заш* ме, бре сíнко, не пóслуша!

ЗАМЕНА КОНСОНАНТА *ћ*, *ђ* КОНСОНАНТИМА *ч*, *џ*

Особина пиротског говора је и појава замене консонаната *ћ*, *ђ*, који су постали од прасловенских група *тј*, *дј*, консонантима *ч*, *џ*.

Пиротски говор је једини међу покрајинским говорима српског језика у коме до ове замене долази.

Примери:

– *ћ* > *ч*: *Божíч*, *вóчка*, *врéча*, *нóчу*, *нéчу*, *óчу*, *свечá*, *плáчам*, *сéчам се*, *синóч*, *чёрка*, *пóмоч*, *плéчка*, *че* (*ће*), *сéстричич*, *Срéчко*, *Пирочáнин*;

– *ђ* > *џ*: *вéџе*, *буџав*, *виџам се*, *граџáнин*, *краџа*, *маџије*, *меџа*, *пáнаџур*, *раџа*, *преџа*, *риџ*, *џеџ*, *разгрáџује*, *Џурџевдџн*, *погáџам*, *нарéџујем*, *расáџује*, *колéџанин*, *подмláџује се*, *глеџ*.

Ова замена није обухватила све речи које садрже консонанте *ћ* и *ђ*, јер су се многе од њих појавиле или ушле у наш језик после извршеног процеса замене: *ћуба*, *ћернич*, *ћуп*, *ћуприја*, *ћутук*, *ћак*, *ћидија*, *ћувеч*, *ћавол*, *ћубре*, *ћул*.

Осим ове замене, и других замена и промена до којих долази фонетским законитостима овога говора (јотовања, асимилације по звучности и др.), постоје и замене које се јављају као посебни случајеви:

– *б* > *в*: *вáврика*; *в* > *ј*: *напрáјим*, *остáјим*; *д* > *г*: *зáгњи*, *глéто*, *Гми́тар*; *д* > *т*: *комáт*; *д* > *џ*: *дóсаџа*, *забáџам*, *ж* > *џ*: *џандáр*, *вéџба*; *з* > *ж*: *чíжме*, *рогóжса*; *ј* > *в*: *одвíва*, *савíвам*, *разбíвам*; *л* > *н*: *мáнечьк* (мáлечак); *љ* > *к*: *тр́кам* (трљам); *м* > *в*: *т́вно*, *т́вни́ца*, *тавњáн*, *питóван* (питом), *гúвно*; *м* > *н*: *багрен*, *óтнем*, *úзнем*, *џерáн* (ћерам), *песнопóјац*; *н* > *л*: *млóго*; *њ* > *ј*: *тамјáн*, *њ* > *н*: *венéр*, *гнило*, *Гни́лен*, *крн*, *ист́ним* (истањим); *п* >

в: васуљ; пс > пц: пцѣто, пцѹје, липцѡтина; с > ш: чешма, шушеница; т > к: пѣкља; т > ц: црѣшња; т > ч: башча; њ > к: спанак; ч > ц: цврсто; уместо ш > с: ѡстро, острѣло, друство; ш > ч: пченица, липче.

РЕДУКЦИЈА ВОКАЛА

Редукција вокала или слога је честа појава. До ње долази због фонетских или акценатских разлога, или услед брзог говора.

Редукција се јавља:

– на почетку речи (афереза): *тѡрник, двѡкат, Рѡнђел, Талијѡн, Мерикѡнац, зенђија, скѡруша, кво* (каквѡ рабѡтиш), *ли* (ели ме обѣчаш), *ве га* (евѣ га).

– у средини речи (синкопа): *вѣдла сам, забравѣл је* (заборавио је), *зѡжмим* (закмурим), *извѣнте, стѡнте, бѣште, гѡтвим* (готовим), *отѡ* (отидох), *чѣтри, кѡлко, тѡлко.*

– на крају речи (апокопа): *мож ли, чек нас, држ се, оч ли* (ѡчеш ли), *кѡпај у дѡбин* (у дубину), *ѣди у плѡнин, пет стѡтин дѣнара, заш* (зашто), *ај* (ѡјде), *неч* (нечу), *јес* (јесте), *ка* (када), *мен* (мене).

МЕТАТЕЗА

Метатеза, појава мењања места гласова или слогова у једној речи, налази се и у овом говору:

– артија – *ратѣја*, беневреци – *бревенѣци*, гавран – *гѡрван*, заборави – *забовѡри*, живовлак – *жѣловлак* (биљка)⁴, караула – *калѡура*, коприва – *покрѣва*, куршум – *крушѡум*, портокал – *протѡкал* (поморанца), пладнује – *плѡндује*, сване – *сѡвне*, Копривштица – *Покрѣвштица*.

АКЦЕНАТ

За разлику од акценуације књижевног језика, која се одликује јачином, висином и трајањем наглашених слогова, акценуација пиротског говора је експираторног карактера, акцентовани слогови се изговарају кратко, са напрегнутом артикулацијом, без дужина и интонационих узлазних и силазних

⁴ Уколико *жил-овлак* није изворно, будући да је то биљка широких листова са јаким жилицама.

кретања. Уместо књижевне четвороакцентатске системе постоји једноакцентатска, карактеристична и за друге говоре источне и југоисточне Србије. Пиротски акценат је по својим особинама најближи краткосилазном акценту књижевног језика, само без његове силазне линије, те се његовим знаком може и обележити. Ал. Белић је за овај акценат увео нов акценатски знак, у виду усправне цртице (|).

Акценат у речима говора Пирота може да стоји:

– на првом слогу: *дубак, лисник, корен, камик, огањ, манастир, пријатељ, кућа, њива, черка, липа, икона, лучница, чутура, дрво, јагње, крило, семе, сито, рало, ведар, жилив, модар, гладан, убав, ваши, наши, десет, двајес, дадо(х), реко(х), седи, треси, печен, купен;*

– на финалном слогу: *башта, овчар, човек, кондир, овченик, памук, самар, петлићан, сметеник, трнокоп, глава, гора, звезда, овца, метла, меца, река, платно, кросно, котле, сркме, ждрело, гнездо, сестра, дете, млеко, влакно, коло, ребро, село, душеме, висок, дебел, зелен, педесет, деведесет, његов, они, она, кладем, лежим, сечем, метем, дојдо, видо, видељ, носил, умрел;*

– на неком од унутрашњих слогова: *антерија, воденица, бачија, вретено, железно, воловодица, Јеловица, Јовановац, ложница, мотавилка, парасина, преглабица, порезаница, преперуга, Станичење, обнителик, понедељник, огњиште, коруба, појата, убавило, овија, донеси, увати, дванајес, четиресе.*

При промени броја, рода или глаголског лица једне речи њен акценат може прелазити са једног слога на неки други: *жена – жене, глава – главе, звезда – звезде, зевник – зевници, вилчан – вилчање, магла – магле, метла – метле, лоза – лозе, лозје – лозја, река – реке, дьска – дьсће, бунар – бунаре, влакно – влакна, овчар – овчаре, сестра – сестре, самар – самаре, глиста – глисте, голем – големо, ја узо – ти узе, ја погледа – ти погледа.*

Са једносложних или двосложних именица акценат може прелазити на предлоге који стоје испред њих (на проклитике), при чему долази до спајања именица и предлога у акценатску целину, која се изговара као једна реч, а тиме и до образовања речи (синтагми) које добијају прилошко значење или постају прави прилози.

Примери: *Ватила се баба у-оро, вика (плаче) у-глас, гре ти на-душу, да заиграмо за-појас, вануше се под-руку, дојде ми до-гушу, заболе ме у-срце, идемо на-госје, скоро ли сте одома (од-дома), како под-зми да пропаде, како муја без-главу, мука ми под-груди, навеза ми на-прсти, че бегам у-свет, пред-зору се мрзне, отиде на-воду, тьвни ми се пред-очи, удари ме у-главу,*

увати ме *зá-гушу*, *у́-зуби* га носи, уапа ме *пóд-око*, *у́-руку* да га целиваш, *у́-лето* идем, *на́-јесен* че га женимо.

У акценту овога говора нема дужине, али појава дуљења вокала није непозната. Она се јавља:

– у једносложних именица које су изгубиле завршни глас *x* иза вокала: *грѐ(x)*, *Влã(x)*, *мã(x)*, *прã(x)*, *стрã(x)*;

– у именица код којих су се губљењем медијалног *x* стекли један поред другог два иста вокала, који су се сажели у један са нешто продуженим трајањем: *сахан* > *саан* > *сãн*, *сахат* > *саат* > *сãт*;

– у крајњем акцентованом вокалу 1. лица једнине аориста испред отпалог сугласника *x*: *појдó(x)*, *ударí(x)*, *почѐ(x)*, *уватí(x)*, *пушитí(x)*, *врљí(x)*, *покосí(x)*, *обрã(x)*, *затворí(x)*.

Акценат може имати диференцијалну функцију. Његовим померањем са једнога слога на други речима истог гласовног склопа даје другачије значење:

бúчка (бућкалица), *бучкá* (1. лице једнине аориста),
вечѐра (оброк), *вечерá* (1. лице једнине аориста),
зáвет (заветрина), *завѐт* (завештање),
кúти (императив), *купí* (1. лице једнине аориста),
ћúти (императив), *ћутí* (3. лице једнине презента),
нáне (вокатив именице нана), *нанé* (биљка),
крошњѐ (деминутив именице крошња), *крóшње* (множина),
рáна (озледа), *ранá* (храна),
седлó (коњска опрема), *сédло* (радни придев – село),
сíрење (сир), *сирѐње* (прављење сира),
тупањѐ (множина од имен. тупан – бубањ), *тупáње* (лупање).

У синтаagma од две речи изговор прве је интензивнији: *бáбино úво*, *Тíја бáра*, *Басáрсћи кáмик*, *Дóлња малá*, *Цíнцин клáденац*, *Мѐчћин сокáк*.

РЕЧИ И ЊИХОВИ ОБЛИЦИ

Деклинациони систем пиротског говора је знатно упрошћен. У њему постоје само два падежна облика, номинатив (независни *casus rectus*) и акузатив (зависни или општи, *casus generalis*), који самостално или уз помоћ предлога исказују све падежне функције. Сем ова два, постоји и вокатив као самостални облик.

ИМЕНИЦЕ

Именице мушког рода у пиротском говору, као и у књижевном, завршавају се на сугласник или на самогласнике *a*, *o*, *e* (син, Илија, Јанко, Павле), женског рода на самогласник *a* или сугласник (жена, реч) и средњег рода на самогласнике *o* или *e* (село, поље).

Именице мушког рода на сугласник које казују имена чега неживог (зуб) имају у једнини облик акузатива једнак са обликом номинатива, те се њихова промена, формално, своди само на један падежни облик:⁵ 1. зуб 2. од зуб 3. на зуб 4. зуб 6. сас зуб 7. оди зуб (предлог *оди* у локативу има значење предлога *o*).

Именице мушког рода на сугласник и самогласник *o* које означавају имена чега живог имају у једнини два падежна облика: номинативни и акузативни. Акузативним обликом исказују се, сем номинативног, значења свих осталих падежа: 1. син, Јанко 2. од сина, од Јанка 3. на сина, на Јанка 4. сина, Јанка 6. сас сина, сас Јанка 7. оди сина, оди Јанка.

Наставак за множину ових двеју група именица за све падеже је вокал *-и*: 1. зуби, синови 2. од зуби, од синови 3. на зуби, на синови 4. зуби, синови 6. сас зуби, сас синови 7. оди зуби, оди синови.

Осим наставка *-и*, као множински, постоје и наставци *-е* и *-је*.

Наставак *-е* се јавља:

– код именица мушких лица која врше неку радњу и завршавају се на *-ар* или *-ач*: *бачијарé*, *воденичарé*, *гајдарé*, *дрварé*, *жетварé*, *дрндарé*, *кулучарé*, *овчарé*, *опанчарé*, *коледарé*, *звонарé*, *лозјарé*, *седларé*, *козарé*, *пударé*, *кокошкарé*, *врзачé* (који везују руковети жита у снопове), *готвачé* (који готове јела), *деначé* (који дену сено или сламу);

– код неких имена предмета: *дуварé*, *самарé*, *јуларé*, *витиљé*, *врзолé*, *мозулé*, *парцањé*, *бџколé*, *дрнболé*, *рколé*, *цивколé*, *вилцањé*, *кравајé*, *крполé*, *пашкулé*, *пџколé*, *жџмболé*;

– код неких именица чија се основа проширује наставцима *-ов* или *-ев*: *волóве*, *градóве*, *греóве*, *врóве*, *дúдове*, *ђуóлове*, *сноóпове*, *сúдове*, *зéтове*, *кмéтове*, *лéбове*, *пуóлове*, *риóдове*, *роóгове*, *чуóкове*, *ножéве*, *краљéве*, *пужéве*, *кључéве*.

У овој групи именица преовладава утицај књижевног језика, те се у њима као множински наставак јавља и вокал *и*: *волóви*, *градóви*, *греóви*, *ђуóлови*, *сноóпови*, *кмéтови*, *кључéви*.

⁵ Међутим, као посебан облик јавља се и вокатив (*бра́те*, мој *Пироте*).

Наставак *-је* имају:

– именице на сугласник код којих се не врши јотовање (*гóлубје, мýжје, касáпје, пандúрје, ћилимјé*) и оне са јотовањем (аршин – аршин-је > *аршиње*, астал – астал-је > *астале*, казан – казан-је > *казање*, тупан – тупан-је > *тупање*);

– именице са наставком *-ин*, који у номинативу множине отпада, после чега се врши јотовање: варошанин – варошан-је > *варошање*, госјанин – госјан-је > *госјање*, грађанин – грађан-је > *грађање*, Београђанин – Београђан-је > *Београђање*, Пирочанин – Пирочан-је > *Пирочање*.

Наставаком *-је* од именица мушког рода на сугласник граде се збирне именице: гост – гос – *госје*, грозд – гроз – *грозје*, дуб – *дубје*, брест – брес – *бресје*, лист – лис – *лисје*, трс – *трсје*, цер – *церје*, роб – *робје*, сноп – *снопје*.

Лична имена мушког рода типа Гаврило, Данило јављају се у номинативу без крајњег *о*: *Гаврил, Данил, Манојил, Мијаил, Момчил, Теовил*.

Именице камен, кремен, пламен, црв јављају се у облицима *камик, кремик, пламик, црвик*, у множини *камици* (збирна *камање*), *кремици, пламици, црвици* (збирна *црвје*). Именице лакат, нокат у једнини гласе *лак, нок*, а у множини *лактови, нокти*.

Именице мушког рода на *-а* у једнини имају два падежна облика, номинатив и акузатив, а у множини само номинатив: 1. *судија, судије* 2. *од судију, од судије* 3. *на судију, на судије* 4. *судију, судије* 6. *сас судију, сас судије*. Вокатив: *судијо, судије*.

Облици множине именица *башта* (отац), *деда, чича, ућа*, гласе *баштеве, дедеве, чичеве, ућеве* (од добри *баштеве* и деца добра). Међу личним именима постојала су имена оваквог облика: *Анђелаћија, Василаћија, Димитраћија, Петраћија, Ристаћија, Ставрија, Ставраћија, Тодораћија*. Лична имена типа Благоје, Видоје овде су на *-а*: *Благоја, Видоја, Димитрија, Милоја, Никодија, Станоја, Танасија, Ђорђија*.

Од скраћених или деминутивно-хипокористичких облика личних имена мушког рода на *-а* (*Бонча, Манча*) образују се презимена којих у другим говорним подручјима нема или су малобројна: *Бончић, Ваџић, Војчић, Ганчић, Гоџић, Гошић, Денчић, Динић, Динчић, Денчић, Белић, Ђгић, Јанчић, Јончић, Коџић, Лечић, Лилић, Мадић, Манић, Манчић, Минчић, Млаџић, Ненић, Ненчић, Неџић, Нинчић, Панић, Панчић, Пенчић, Пјџић, Пешић, Потић, Ранчић, Станчић, Ставрић, Танчић, Тончић, Толић, Ценић, Цолић, Цунић*.

Именице женског рода са наставком *-а* имају у једнини два падежа, номинатив и акузатив, а у множини само

номинатив: 1. *женá, жéне* 2. *од жену́, од жéне* 3. *на жену́, на жéне* 4. *жену́, жéне* 6. *сас жену́, сас жéне* 7. *оди́ жену́, оди́ жéне*.

Именице женског рода на сугласник имају за све падеже једнине и множине само номинативни облик: 1. *реч, рéчи* 2. *од реч, од рéчи* 3. *на реч, на рéчи* 4. *реч, рéчи* 6. *сас реч, сас рéчи* 7. *оди́ реч, оди́ рéчи*.

У пиротском говору честе су именице женског рода с наставцима *-ија, -иња, -ча*:

– *баитинија, благословија, босотија, бутанија, грозотија, јевтинија, лошотија, ољкишија, направија, потресија, проклетија, расправија, скупотија, слободија, сиромаштија, трговија;*

– *благодотиња, големиња, лепотиња, младиња, проклетинња, убавиња;*

– *босочá, глувочá, голочá, лудочá, лсночá, просточá, пусточá, тесночá, тескочá.*

Именице средњег рода имају и у једнини и у множини све падеже једнаке номинативу: 1. *селó, сéла* 2. *од селó, од сéла* 3. *на селó, на сéла* 4. *селó, сéла* 6. *сас селó, сас сéла* 7. *оди́ селó, оди́ сéла*.

У овом говору нема збирних именица на *-ад* (пилад, јагњад). Уместо њих јављају се облици са наставцима *-ишта* и *-ина*: *пилишта, јагњишта, магаришта, телчина, праичина, ждребетина, шилежина*. Тај облик као и им. *деца́* значи и множину. (Имам си *деца́*).

Глаголске именице, постале од глагола који се у 1. лицу једнине презента завршавају на *-ујем* (*врзујем, газдујем*) образују се наставком *-ување*: *врзување, газдување, радување, доткавување, мукување, питување, страување, срамување, гостување, јадување*.

Именице деминутивног карактера су у говору Пирота у живој употреби. Оне су најчешће хипокористичног значења, те говору дају осећајности и топлине. Имају различите наставке, оне из књижевног језика, али и посебне.

Наставци за деминутиве мушког рода су:

–*ьк*: *брестьк, вршьк, гласьк, градьк, домьк, класьк, крстьк, листьк, прстьк, путьк, лучьк, оризьк;*

–*чьк*: *долчьк – долчичи, вирчьк – вирчичи, колчьк – колчичи, пулчьк – пулчичи, стрнчьк – стрнчичи;*

–*чек*: *ашовчек – ашовчичи, врзольчек – врзольчичи, камчек – камчичи, каменчек – каменчичи, катанчек – катанчичи, опьнчек – опьнчичи, поганчек – поганчичи, прстенчек – прстенчичи, тупанчек – тупанчичи, зејтинчек, лучек, оришчек, пиперчек;*

Деминутиви женског рода имају наставке:

-ка: *грмѹтка – грмѹтће, кáнурка – кáнурће, кошчѹнка – кошчѹнће, мешѹнка – мешѹнће, ћеремѹтка – ћеремѹтће, рукáтка – рукáтће, чорáпка – чорáпће;*

-чка: *бáничка – бáничће, брадѹчка – брадѹчће, воденѹчка – воденѹчће, врзаничка – врзаничће, ложѹчка – ложѹчће, главѹчка – главѹчће, жлтѹчка – жлтѹчће, матѹчка – матѹчће, корѹчка – корѹчће, кљунѹчка – кљунѹчће, паничка – паничће, столѹчка – столѹчће, рукавѹчка – рукавѹчће, погáчка – погáчће;*

-шка: *кутѹшка – кутѹшиће, преперушка – преперушиће.*

Наставци деминутива за средњи род су:

-ле: *котлѹ – котлетѹја (котлетѹћа), петлѹ – петлетѹја (петлетѹћа), труплѹ – труплетѹја (труплетѹћа), ѹаклѹ – ѹаклетѹја (ѹаклетѹћа), братлѹ, мужлѹ, ножлѹ, нослѹ;*

-че: *дудѹче – дудучетѹја, кравајче – кравајчетѹја, јестъчѹ – јестъчетѹја, коживчѹ – коживчетѹја, царчѹ – царчетѹја, качѹ – качетѹја, мачѹ – мачетѹја, клѹпче – клупчетѹја, ћупчѹ – ћупчетѹја, шамичѹ – шамичетѹја;*

-е: *крошњѹ – крошњетѹја (крошњетѹћа), стовнѹ – стовнетѹја (стовнетѹћа), бебѹ – бебетѹја (бебетѹћа).*

Кад се деминутивима средњег рода на -ле, -че и -е дода наставак *-енце*, добија се још један деминутивни облик – деминутив деминутива (деминутив другог ступња): *котлѹ – котлѹенце, нослѹ – нослѹенце, петлѹ – петлѹенце, кравајче – кравајченце, јестъчѹ – јестъчѹенце, ћупчѹ – ћупчѹенце, крошњѹ – крошњѹенце, стовнѹ – стовнѹенце.*

ЗАМЕНИЦЕ

Личне заменице имају акцентоване (дуже) и енклитичке (краће) облике. Акцентовани су истоветни са књижевним, а енклитички делимично одступају од њих. Дужи облици могу бити и без крајњих вокала.

Акценатски (дужи) облици генитива једнине и множине свих личних заменица, с предлозима или без њих, употребљавају се за исказивање значења свих осталих падежа.

Падежни облици заменица првог лица *ја* јесу: ген. *мѹн(е)* (од *мѹн(е)* айр *нѹма*); дат. *мѹн(е)*, *ми* (*на мѹне* је далá, *мен ми* ништа не трѹбе, што че *ми* пáре); акуз. *мѹн(е)*, *ме* (*нѹма* лек за *мѹне*, од *мен* се не нáдај, децá *ме* не слѹшају); инстр. *мѹн(е)* (*сac мѹне* иде, с *мен* си дрѹшће шегѹ бѹју); лок. *мѹн(е)* (*у мен* се нѹшто прѹврну, одѹ *мѹне* се свáшта прѹча (предлог *одѹ* овде има значење предлога *о*)).

Заменица *ти* има ове облике: ген. *теб(е)* (од *тебе* сам ди́гал ру́ће); дат. *теб(е)*, *ти* (на *тебе* несú ни́шта прати́ли, *теб* че даде́м, пра́во че *ти* ка́жем); акуз. *теб(е)*, *те* (*тебе* гле́да, *теб* ли најдо́ше, не́че *те* оста́вимо); инстр. *тебе* (сас *тебе* како́ сас бра́та, с *тебе* иде́м); лок. *тебе* (*у тебе* ми је спас, *оди тебе* се при́ча).

Заменице *он* и *оно́* имају облике: ген. *њег(а)* (бе́гај од *њега*); дат. *њему*, *му* или *уз помоћ* акузатива *њег(а)* као и остали падежи (сво има́ње је на *њега* оста́вил, *њему* се моли́, че *му* ка́жем); акуз. *њег(а)*, *га* (преди́ *њега* пога́ча, зара́д *њег* си коња́ да́до, вице́вам *га* че́сто); инстр. *њег(а)* (с *њег* се ви́ше не мо́же); лок. *њег(а)* (*у не́га* је зло).

Облици заменица *она́* су: ген. *њу* (од *њу* се чу́вај), дат. *њој*, *вој*, *њу*, *ву*, од којих је *њој* акценатско, а остали су енклитички (*њој* сам ду́жан, че *вој* пи́шем, че *њу* ка́жем и́стину, не иде *ву* се с њег); акуз. *њу*, *ђу*, од којих је први акценатски а други енклитички (*њу* обичам, обичам *ђу*, не мож *ђу* излече́); инстр. *њу* (с *њу* смо ро́днина); лок. *њу* (*оди њу* ми ви́ше не при́чај).

Заменица *ми* има у првом падежу и облике *мије* и *није*, који су веома ретки (*мије* смо с не́га испи́сници, *није* смо из Лука́њу); ген. *нас* (од *нас* се мно́го тра́жи), дат. *нас*, *ни* (на *нас* да́доше, да́доше *ни*, каже́те *ни* лек); акуз. *нас*, *ни* (*нас* не́че ни да чу́ју, кој че *ни* ра́ни, че *ни* побíју); инстр. *нас* (с *нас* че иде́); лок. *нас* (*оди нас* не ре́коше ни́шта).

Заменица *ви* има у номинативу и облик *вије*, веома редак (и *вије* сте сељаци, *вије* се са́мо ка́рате); ген. *вас* (од *вас* смо по бога́ти); дат. акценатски облик *вас*, енклитички *ви* (на *вас* не да́доше, че *ви* помо́гнемо, сре́ћна *ви* сла́ва); акуз. *вас*, *ви* (*вас* гле́дају, не́чу да *ви* л́жем, виде́ли су *ви*); инстр. *вас* (с *вас* смо при́јатељи); лок. *вас* (*оди вас* пи́шу но́вине).

Заменице *они́*, *оно́*, *она́* имају једнаке облике за сва три рода: ген. *њи* (од *њи* смо позајми́ли); дат. *њим*, *им*, *њи* (да *њим* пла́тимо, че *им* даде́мо, на *њи* ни́кој ни́шта не мо́же, и на *њи* че до́јде цр́ни пе́так); акуз. *њи*, *ђи*, при чему је *њи* акценатско а *ђи* енклитичко (*њи* по́штујемо, по́штујемо *ђи*, обичамо *ђи*, несмо́ *ђи* виде́ли); инстр. *њи* (с *њи* се дру́жимо); лок. *њи* (*оди њи* ни́кој ни́шта не зна́је).

Енклитички облици 3. падежа личних заменица ја, ти, он, ми, ви, они, када стоје иза именица и са њима чине акценатску целину, имају функцију присвојних заменица: брат *ми* (мој брат), башта *ти* (твој башта), чича *вој*, чича *њу*, чича *ву* (њен чича), брат *ни* (наш брат), башта *ви* (ваш башта), деда *им*, деда *њи* (њихов деда). Израз „*брат ми*“ употребљава се и у функцији вокатива (brate мој).

У пиротском говору, у циљу истицања, постоји појава удвајања акценатског и енклитичког облика датива и акузатива личних заменица: *мен ми се чѝни, теб ти кажем, мен ми не достѝже, тебе ти не претече, мене ме боли, тебе те неје брига, мен ме мајћа за Илију не даде, нас ни никој не пита, вас ви тамо не познавају.*

Присвојне заменице њен, -а, -о, њени, -е, -а и њезин, -а, -о, њезини, -е, -а имају облике *њојан, њојна, њојно, њојни, њојне, њојна: њојан муж, њојна маѝти, њојно дете, њојни синовѝ, њојне сестре, њојна деѝа; заменица њихов има облик њин, -а, -о, -и, -е, -а, (њин башѝта, њина сестра, њино дете).*

Од присвојних заменица мој, твој, свој у падежној употреби су само дужи, несажети облици: од *мојег(а) башѝту, сас твојег(а) брата, свој својег(а) не рани.* Свој може имати и енклитику (*башѝту си убѝл*).

Показне заменице овај, тај, онај имају ове облике:

*Овија, тија, онија (муж)
оваја, таја, онаја (жена)
овова, това, онова (дете)
овија, тија, онија (мужје)
овеја, теја, онеја (жене)
оваја, таја, онаја (деѝа).*

Крајњи вокал *а* у облицима женског и средњег рода може да се изостави (*овај жена, овеј жене, тов дете, тај деѝа*), међутим у мушком роду не може се рећи *овиј, тиј, ониј човек, човечи.*

Показне заменице за каквоћу јављају се у овим облицима:

*оваквија, таквија – теквија, онаквија
оваквја, таквја – теквја, онаквја
оваквова, таквова – теквова, онаквова
оваквија, таквија – теквија, онаквија
оваквеја, таквеја – теквеја, онаквеја
оваквја, таквја – теквја, онаквја.*

Показне заменице за количину, уместо књижевних облика *оволики, толики, онолики* имају локалне:

*овољћи, тољћи, онољћи
оволка, толка, онолка
оволко, толко, онолко
овољћи, тољћи, онољћи
овољће, тољће, онољће
оволка, толка, онолка.*

Именичка заменица *ко* има облик *кој*, док се уместо заменице *што* употребљава *какво*: *кој како може, кој че ми помогне, кој ли чува кој ли се голѝми, какво рабѝтиш, какво ѝма но̀во.*

Неке придевске заменице имају полуглас у крајњем слогу: *какъв, некакъв, свакакъв* (пројде *некакъв* човек); неке су са наставком *j*: *некој, никој, свакој* (*никој* не знаје, *свакој* својега брани); код неких долази до испадања или замене гласова: колики – колки – колћи – *кољћи*, толики – толки – толћи – *тољћи* (*тољћи* људи изђинуше); облици неки, сваки гласе *нећи, сваћи* (*сваћи* си своју муку знаје); општа заменица *све* има облик *сво*, а односно-упитна *чије* облик *чијо* (*сво* му поље овце притиснуле, *чијо* је оно девојче).

ПОСТПОЗИТИВНА ЗАМЕНИЦА (ЧЛАН)

Карактеристична особина пиротског говора која се доследно чува јесте постојање постпозитивног члана (чланске морфеме). То је по пореклу демонстративна заменица *-ат (-ьт), -та, -то, -ти, -те, -та* која стоји на крају речи и с њом се стапа у једну реч: *човека́т, жена́та, дете́то, чове́цити, женéте, деца́та*. Члан се с речју уз коју стоји слаже у роду и броју и даје јој карактер одређености и познатости. Тако, нпр, док реч *жена́* (без члана) казује само општи појам жене, дотле облик *жена́та*, са чланом, указује да је реч о одређеној жени, коју говорно лице познаје.⁶

Када члан стоји уз именице мушког рода, он има облик *-ат* (*човека́т*), а када је уз присвојне заменице, придеве, бројеве или глаголске облике који имају придевску функцију (радни и трпни придеви), и када су све ове речи мушког рода, члан има облик *-(и)ти* или *-(и)јат*: *мо́јити* или *мо́јијат* син, *голе́мити* или *голе́мијат* камик, *прв́ити* или *прв́ијат* дџн, *загоре́лити* или *загоре́лијат* леб, *сцэ́пени́ти* или *сцэ́пенијат* цеп.

Постпозитивни члан, односно постпозитивна употреба демонстративних заменица, позната је у читавом тимочко-лужничком па и заплањском говору, а има га и у неким балканским словенским и несловенским језицима (македонском, бугарском, румунском и албанском), те спада у групу тзв. језичких балканизама, особина карактеристичних за балканске језике. Време почетка употребе постпозитивног члана, по мишљењу А. Белића, морало је бити пре 12. века.

Постпозитиван члан се може одредити и као партикула која је семантички еквивалентна одређеном члану из романских и германских језика (енгл. *the*, нем. *der, di, das*, фр. *le, la*, итал. *lo*,

⁶ У овом говору, осим члана са сугласником *-т*, може се у ретким случајевима чути и члан са сугласницима *-в* и *-н* (*жена́ва, дете́но*).

la), с том разликом што члан у овим језицима стоји испред речи и није стопљен с њом.

Белић сматра да је члан, или бар постпозитивна употреба демонстративних заменица, особина за коју је знао основни дијалекат свих говора источне и јужне Србије, као и јужноморавских и да је под утицајем околних говора изгубљен, задржавајући се само у тимочко-лужничком говору.

Члан могу имати:

– именице: кад дојде *мужѣт* ми, *зѣтат* ни обрука, запрѣтај *огњѣт*, *њивуту* продадомо, *лѣзјето* обрамо, *волѣвити* напојимо, *снајете* се скараше, *децаѣта* се заиграше;

– присвојне заменице: *мојити* (*мојијат*) син, *твојата* сестра, *његовата* кола, *нашето* село најубаво, *вашето* куче млого зло, *њината* кућа најголема, *вашата* девојчетија како лучетија,

– придеви: *старити* (*старијат*) син се ожени, *младити* (*младијат*) још неје, *малечкото* дете ми се разболе, облѣчи *нове* дрѣје, *селската* деца су подобра;

– бројеви: *првити* син је у војску, *дружити* (*дружијат*) је дома, упрѣгомо *дваѣта* коња, *двѣте* черѣ ми се удомише, *трѣтити* дѣн по Божић, натоваримо *двојата* кола.

– радни и трпни придеви: *загорѣлити* леб, *замрзлата* река, *проћислото* млеко ни маѣне не тејаше, *здѣваното* грѣзје врљимо, *сѣпенете* ципѣле закрпимо.

Постпозитиван члан стоји уз речи које се мењају по падежима, па се и он заједно с њима мења: *ѣкнѣ човѣкатаѣга*, видѣ *бабуѣту*, од *мојѣтоѣг* брата, сас *твојѣту* черку се познавамо, сас *младѣтоѣга* сина се слагам, од *старѣтоѣг* сам дигал руѣ.

ПРИДЕВИ

Придеви мушког рода који се у књижевном говору завршавају завршетком *-стан* губе сугласник *т*: *жаѣлѣсан*, *кѣрисан*, *маѣсан*, *пѣсан*, *сѣвесан*.

Код неких придева у чијој се основи налази меки сугласник и где би требало очекивати наставак *-е* јавља се наставак тврдих основа, вокал *о*: *говѣѣмо мѣсо*, *кѣзјѣ млеко*, *ѣвѣчо сѣрење*, *шѣпљѣо дрѣво*, *туѣмо дете*.

Има придева са наставцима *-ѣѣк*, *-ѣѣѣк*, *-ѣѣѣѣк*: *висѣѣѣѣѣк*, *далѣѣѣѣѣк*, *дѣлѣѣѣѣѣк*, *крѣѣѣѣѣк*, *жаѣѣѣѣѣк*, *слаѣѣѣѣѣк*, *стаѣѣѣѣѣк*, *љѣѣѣѣѣк*, *маѣѣѣѣѣк*, *гоѣѣѣѣѣк*, *глуѣѣѣѣѣк*, *стѣѣѣѣѣк*, *убѣѣѣѣѣк*. Они казују умањене особине придева од којих су постали и имају деминутивно

– хипокористичко значење: *височѣк* значи висок у мањој мери, *љуџачѣк* помало љут, *студениѣк* не много студен. Полугласник из наставка може се вокализovati: *мáлечѣк* – мálечак, *слáбачѣк* – слáбачак.

Придеви неодређеног вида идентични су са придевима истога вида у књижевном језику (стар, црн). Придеви одређеног вида граде се додавањем постпозитивних заменица (члана) *-ити* (*-ијат*), *-та*, *-то* за родове у једнини и *-ти*, *-те*, *-та* за родове у множини: *стáрити* (*стáријат*) човѣк, *цр̀нити* (*цр̀нијат*) кожѹв, *ѹбавата* женá, *голѣмата* њíва, *мáлечкото* детé, *јáребастото* пíле, *сѣлш̀ити* мómци, *нóвити* оп̀нци, *младѣте* неvéсте, *нóвете* ципѣле, *т́рклетата* децá, *др̀вената* корíта.

Придеви се деклинирају као именице и придевске заменице. Када стоје уз именице мушког рода у једнини које казују имена чега живог, осим номинатива, имају само акузатив са наставком *-ог(а)* којим се изражавају сви остали падежи: ном. *дóбар/дóбрити* (*дóбријат*) зет, ген. *од добрóга/дóбротога* зéта, дат. *на добрóга/дóбротога* зéта, акуз. *добрóг/дóбротог* зéта, инстр. *сac добрóг/дóбротог* зéта, лок. *оди добрóг/дóбротога* зéта.

Када придеви стоје уз именице мушког рода које значе имена чега неживог, облик номинатива служи за исказивање свих падежа: ном. *голѣм/голѣмити* (*голѣмијат*) град, ген. *од голѣм/голѣмити* (*голѣмијат*) град, дат. *на голѣм/голѣмити* (*голѣмијат*) град, акуз. *голѣм/голѣмити* (*голѣмијат*) град, инстр. *сac голѣм/голѣмити* (*голѣмијат*) град, лок. *оди голѣм/голѣмити* (*голѣмијат*) град.

Ако придеви стоје уз именице женског и мушког рода на *-а*, обликом акузатива исказују се сви падежи: ном. *богáта/богáтата* рóдбина, ген. *од богáту/богáтуту* рóдбину, *на богáту/богáтуту* рóдбину, акуз. *богáту/богáтуту* рóдбину, инстр. *сac богáту/богáтуту* рóдбину, лок. *оди богáту/богáтуту* рóдбину.

Придев који стоји уз именицу средњег рода у једнини или множини и уз именице мушког и женског рода у множини обликом номинатива изражава све остале падеже: ном. *добрó* – *дóброто* детé, *добрá* – *дóбрата* децá, *добрí* – *дóбрити* сíнови, *добрé* – *дóбрете* чѣрѣ.

Компарација придева је аналитичка. Врши се партикулама *по* за компаратив и *нај* за суперлатив које се стављају испред придева у позитиву и с њим стапају у једну реч: *голѣм* – *пóголем* – *најголем*, *дóбар* – *пóдобар* – *најдобар*, *лош* – *пóлош* – *најлош*, *стар* – *пóстар* – *најстар*.

ГЛАГОЛИ

Глаголи су у пиротском говору, као и у књижевном, најразвијенија категорија речи, али је број њихових облика мањи. У њему нема инфинитива, футура другог и глаголског прилога прошлог.

Инфинитив се исказује речју *да* и облицима презента: *поче да віка* (поче плакати), *мóра да се једé* (мора се јести), сви че *да појдемо* (сви ћемо поћи). Реч *да* се често изоставља: *мóжеш* (мож) ли се *заклнéш* (можеш ли се заклети).

Презент има наставке књижевног језика (*м, ш, мо, те, у* или *е*), што је доказ, како каже Белић, да је овај говор, као и сви дијалекти источне и јужне Србије, „проживео део свога развитка са осталим српским говорима“.⁷

Глаголи чија се основа презента завршава на *и* а основа инфинитива на *е* или *а* у трећем лицу множине имају наставак у: *блејú, бојú се, висú, вртú се, држú, лежú, пиштú, седú, стојú, трчú*.

Глаголи чија се основа некада завршавала на *к, г* (пек-ти, стриг-ти) који су се испред вокала *е* палатализовали у *ч, ж*, у 3. лицу множине имају палаталне гласове, те уместо књижевних облика секу, пеку имају аналошке локалне: *сечú, печú, течú, речú, стружú*.

Неки глаголи између основе и личног наставка добијају уметак *-је*, те уместо књижевних облика смем, знам, ткам имају локалне: *смéјем, знáјем, ткáјем, умéјем*. Уколико између основе и личног наставка има вокала *-и*, уметак је *-еје*: *стар-и-м – старéјем, бел-и-м – белéјем, жал-и-м – жалéјем, црвен-и-м – црвенéјем*.

Уместо облика дижем, стижем, прежем јављају се облици *дízам, стíзам, прéзам* (*дízам* се *у-зору*, *стíза* све да урабóти, стар се вол не *препрéза*).

Помоћни глагол јесам има само презент, акценатске облике (јесам, јеси, јесте, јесмо, јесте, јесу) и енклитичке (сам, си, је, смо, сте, су). За треће лице једнине постоји и облик *јéсје*, састављен од акценатског и енклитичког облика (*јес(т)је*, који може да има глаголску функцију (он *јéсје* рáтовал) и функцију речце за потврђивање (Је ли ти отац био у рату? – *Јéсје!*). Одрични облици гласе: *несб́м, несí, нéје, несмó, нестé, несú*.

⁷ Аутор не наводи наслов Белићевог дела, али се вероватно ради о књизи *Дијалекти источне и јужне Србије* (Белић, 1905). Може да се претпостави да је аутор мислио на то дело на још неколико места где се позива на Белића (напомена Редакције).

Презент помоћног глагола *очу* (-хоћу) гласи: *очу, очеш, оче, очемо, очете, оче* и *чу, чеш, че, чемо, чете, че*. Одрични облици су: *нечу, нечеш, нече, нечемо, нечете, нече*. За прво лице једнине и треће множине чују се и облици *очем – очеју* и *нечем – нечеју* (*Нечеју* га за *слугу*, а *очеју* за *зета*). Уместо *оче*, *нече* чују се и облици *оте, нете*: који *оте*, рабóте, који *нете*, седу́. У употреби су и облици *оч* у упитним и *неч* у одричним реченицама, и то само на почетку реченице: *оч* ли да ми помóгнеш, *оч – неч* (хоћеш – нећеш), *неч* ме стíгнеш, *неч* се овајдиш.

Императив има ове посебности:

Ако се испред наставка *-ј* и *-јте* за друго лице једнине и множине нађе вокал *и*, онда се *-ј* губи, те уместо књижевних облика *биј – бијте*, *пиј – пијте* имамо локалне: *би – бите*, *пи – пите* (*би* га док је малечко, *сави* бáрјак Ђуро барјактáре, *оми* ми се, *снајо*) *повите* га у пелене, *сашите* му аљинче.

У глагола чије се треће лице множине завршава на *-е* или *-у* без *ј* испред њих, наставак за 2. лице множине гласи *-ете* уместо *-ите*, како је у књижевном језику: *пазете, молете, дојдете, дражете, тражете, носете, делете, крстите се, манете се, делете се*.

Глаголи који у презенту имају *ч, ж* који су палатализацијом постали од *к, г* задржавају те палатале и у императиву, те уместо књижевних облика *сеци – сеците*, *пеци – пеците*, *лези – лезите* имају локалне: *сечи – сечите – нека сечу́, печи – печите – нека печу́, лежи – лежите – нека лежу́*.

У овом говору сачувано је неколико старих облика императива: *вици – виците* (види – видите), *јеци – јеците* (једи – једите), *глеци – глеците* (гледај – гледајте), *обици – обичите* (пробај – пробајте), *сеци – сечите* (седи – седите); *вици* му пáмет – крој му кáпу, *јеците* ми, *пите*, *госјање*, *глеци* га какв је.

Аорист је у пиротском говору у широкој употреби. Иако му је главна функција да од свршених глагола казује свршене радње, он се може градити и од несвршених. Његови се облици разликују од књижевних што на крају 1. лица једнине немају сугласник *-х*, а у 1. лицу множине уместо наставка *-смо* имају наставак *-мо*. Остала лица једнака су са књижевним: *набра́, набра, набра, набрамо, набрасте, набраше; се́до, седе, седе, се́домо, се́досте, се́доше; врљи́, врљи, врљи, врљи́мо, врљи́сте, врљи́ше; чу, чу, чу, чу́мо, чу́сте, чу́ше*.

Од помоћног глагола *очу* (хоћу) аорист има облике: *сте, сте, сте, стемо, стесте, стеше* (у значењу *хтедох, хтеде, хтеде*,

⁸ Неки записи дају повода за постојање и облика *чеке, гледе*, о чему више у раду Н. Богдановића „Императив типа *чеке, гледе* у говорима призренско-тимочке области“ (Богдановић, 1994).

хтедосмо, хтедосте, хтедоше), али се они употребљавају најчешће у одричним облицима: ја не *сте* да íдем с њи, ти не *сте* да рúчаш, не *сте* сéстра брáта да си кáже, и ми не *стéмо* с њи, не *стéсте* ни ви, не *стéше* ни да га вíде.

Помоћни глагол будем (бити) има за сва лица аориста само облик *би*: ја *би*, ти *би*, он *би*, ми *би*, ви *би*, они *би*.

Имперфекат се у овом говору употребљава чешће него у књижевном. Гради се од пуне или окрњене презентске основе имперфективних глагола наставцима *-о*, *-ше*, *-ше*, *-омо*, *-осте*, *-оше*, с тим што је наставак *-ше* у 3. лицу множине аориског порекла (уместо *-ху*): *ткáјео*, *ткáјеше*, *ткáјеше*, *ткáјеомо*, *ткáјеосте*, *ткáјеоше*; *збíрао*, *збíраше*, *збíраше*, *збíраомо*, *збíраосте*, *збíраоше*; кад пúче, ја тамáн рúчао; *сéдео*мо пред врáта.

Имперфекат од помоћног глагола *очу* (хоћу) има два облика, са сугласником *с* на почетку или без њега: *(с)тéо*, *(с)тéше*, *(с)тéше*, *(с)тéомо*, *(с)тéосте*, *(с)тéоше*, или *(с)тејá*, *(с)тејá*, *(с)тејá*, *(с)тејáмо*, *(с)тејáсте*, *(с)тејáше*; *(с)тéо* да га кúпим, *(с)тéше* да пáдне, *(с)тéомо* да га поведéмо, не *(с)тéоше* да íду, ја не *(с)тејá* да га úзнем, не *(с)тејáмо* га за ортáка, онí *тејáше*, áма ја не *тејá*, *тејáмо* да се скáрамо.

Перфекат се разликује од стандардног облика само у мушком роду радног придева у једнини, где је крајње *л* остало непретворено у *о*: *бил* је голéм гáзда, несъм кóзе *пáсал*, нéго сам шкóлу *учíл*. Може бити без помоћног глагола: *пристáл* дéда уз говéда, тупáнат *бил* голéм, áма прáзан.

Плусквамперфекат се гради од имперфекта помоћног глагола будем и радног глаголског придева који је у мушком роду једнине са невокализаним крајњим сугласником *-л*: *бéо* пошíл на врéме, Нишáва *бéше* дотéкла, *бéомо* се споразумéли, *бéосте* ли стíгли.

Футур је састављен од енклитичког облика *че* (3. лице једнине презента помоћног глагола *очу*) и презента глагола који се мења: *че* плáтим, *че* плáтиш, *че* плáти, *че* плáтимо, *че* плáтите, *че* плáте. Може бити и са везником *да*, али је чешће без њега: *че* да плáте, кадá *че* íдеш у селó, нáјесен *че* (да) га жéнимо, он *че* (да) те испрáти.

Потенцијал, као облик којим се исказује могућност вршења или извршења радње, гради се од енклитике *би* аориста помоћног глагола *бúдем* и радног глаголског придева: *ја* *би* носíл, *ти* *би* носíл, *он* *би* носíл, *ми* *би* носíли, *ви* *би* носíли, *они* *би* носíли. Кад *би* сваћи дýн билá колéда, децá не *би* пáсла говéда. И босá *би* по њéга пошлá.

Радни глаголски придев има у мушком роду једнине крајње некадашње *л* незамењено вокалом *о*: *обича́л, скута́л, виде́л, лечи́л, врну́л, здену́л, могб́л, рекб́л, допр́л, умр́л*. Од помоћног глагола *о́чу* (хоћу), радни придев гласи: *тел, телá, телó, тели́, телé, телá*. Ја сам *тел*, а онí несú *тели́*.

Задржава се група *-дл, -тл*: *па́дал, па́дла, па́дло, па́дли, па́дле, па́дла; кра́дал, кра́дли; се́дал, се́дли; срéтал, срéтли*.⁹

Трпни глаголски придев има, као и књижевни језик, наставке *н, на, но, ни, не, на* (*трéсен, спáсен*) и *т, та, то, ти, те, та* (*ди́гнут, зау́зет*).

Код трпних глаголских придева од глагола који у основи имају лабијале *б, п, в, м*, дентале *д, т, з, с, ц* и сонант *л*, а после њих наставак *-ен* (вокал *е*), не врши се јотовање како то бива у књижевном језику: *зарóбен, изгубен, истрéбен, кúпен, закр́пен, истóпен, загла́вен, заустáвен, уда́вен, ура́мен, рóден, ослобóден, осуден, забра́ден, скра́тен, испра́тен, премла́тен, зга́зен, заразéн, мéсен, обéсен, покóсен, нóсен, насéлен, подéлен, опкóлен*.¹⁰

Глаголски прилог садашњи се ретко употребљава, а гради се додавањем наставка *-јечи* свим основама: *давáјечи, гледáјечи, бегáјечи, купувáјечи, одéјечи* по свет много је научи́л, *седéјечи* дома ништа се не мóже напра́ви.

Додавањем наставка *-ечки* и *-јечки* уз одговарајуће гласовне промене (*седејечки > седеечки > седечки > седечћи́*) глаголски прилог садашњи добија функцију правог прилога: *седечћи́* се гóсје не дочéкује, не чíta се *лежечћи́*, заспа́л би *стојечћи́*.

ЗНАЧЕЊА И ОБЛИЦИ НЕКИХ ГЛАГОЛА

Глагол *могу* има презент као у стандардном језику; аор. *могó, можé, можé, могóмо, могóсте, могóше*; имперф. *мóжео, мóжеше, мóжеше, мóжеомо, мóжеосте, мóжеоше*; р. пр. је: *могб́л, могла́, могло́*.

Глагол *будем* има презент као у стандардном језику; имперф. *бео, бéше, бéше, беóмо, беóсте, беóше*; импер. *буди – будéте*. За сва лица аориста употребљава се једини облик *би*: ја *би*, ти *би*, он *би*, ми *би*, ви *би*, они *би*.

⁹ Постоје мишљења да се овде ради о накнадном успостављању некадашњих (па упрошћених) група *тл, дл*.

¹⁰ Уместо „невршења“ јотовања у науци је усвојен став да су ту резултати некадашњег јотовања потрвени уопштавањем другачијег типа образовања – аналошки према глаголима где услова за јотовање није било: *возен* према *везен*, *граден* према *краден* и сл. (Белић, 1905, стр. 151).

За глагол говорим постоје и облици *орáтим, врéвим, дúмам*. През. *орáтим, орáтимо, орáте, врéвим, врéвимо, врéве, дúмам, дúмамо, дúмају*; имперф. *орáтео, орáтеше, орáтеше, орáтеомо, орáтеосте, орáтеоше*; *врéвео, врéвеше, врéвеше, врéвеомо, врéвеосте, врéвеоше*; *дúмао, дúмаше, дúмаше, дúмаомо, дúмаосте, дúмаоше*; импер. *орати – орáте, врeви – врeвeте, дúмај – дúмајте*; р. пр. *орати́л,-а,-о, врeви́л,-а,-о, думáл,-а,-о*.

Нијансе у значењу: *одúмујем* - оговарам, *надúмујем* - наговарам, *раздúмујем* - растурам договор, *продúмам* - проговорим, *удúмам* - уговорим.

Од глагола речем през. је *речéм, речéш, речé, речéмо, речéте, речú*; аор. *рéко, рéче, рéче, рéкомо, рéкосте, рéкоше*; р. пр. *рекáл, рекá, реклó*.

Глагол *дођем* има у презенту *дојдем, дојдеш, дојде, дојдемо, дојдете, дојду*; у аор. *дојдо, дојде, дојде, дојдомо, дојдоoste, дојдоше*; импер. *дојди – дојдете*; р. пр. *дошáл, дошá, -о*. Глагол *доодим* уместо долазим има у презенту *доодим, доодимо, дооде*; у аористу *доодí, доодí, доодí, доодíмо, доодíсте, доодíше*; у имперфекту *доодео, доодеше, доодеше, доодеомо, доодеосте, доодеоше*; импер. *доодí – доодете*; р. пр. *доодíл,-а,-о*.

Глагол *отидем* има презент *отидем, отидемо, отиду*; аор. *отидó (отó), отиде, отиде, отидóмо (отóмо), отидóсте (отóсте), отидóше (отóше)*; импер. *отиди – отидете (отидите)*; р. пр. *отишáл,-а,-о*.

Карактеристични су по значењу сродни глаголи: *добрујем* (живети у добру), *добрéјем* (постајем добар), *газдúјем* (живети богато, као газда), *газдéјем* (газдим се, постајем богат), *сиротúјем* (живим сиротињски), *сиротéјем* (постајем сиротији), *здравúјем* (живим у здрављу), *здравéјем* (постајем здравији, оздрављам), *живéјем* (живим, постојим), *живујем* (живим у слози са другима), *слабујем* (болујем), *слабéјем* (слабим, мршавим). С комшије си úбаво *живујемо*. С њéга не *живујем*.

Место плачем у употреби је: през. *викам, víкамо, víкају*; аор. *вика (за сва лица једнине), викамо, викасте, викаше*; имперф. *викао, викаше, викаше, викаомо, викаосте, викаоше*; имп. *викај – викајте*; р. пр. *вика́л,-а,-о*; гл. прил. *викајечи – навикамо се* (наплакасмо се), *овикамо га* (оплакасмо га).

Глагол *окам* значи зовем, дозивам. През. *окам, óкамо, óкају*; аор. *ока (за сва три лица), окамо, окасте, окаше*; имперф. *окао, óкаше, óкаше, óкаомо, óкаосте, óкаоше*; импер. *окај – окајте*; р. пр. *ока́л,-а,-о*; гл. прил. *окајечи*.

Облик *чиним* значи бојим. Бојаџија *чини* мање (вунену пређу за ћилим).

Од глагола хватам перфективни облик гласи *в́ачам* а имперфективни *в́анем*; през. *в́ачам, в́ачамо, в́ачају, в́анем, в́анемо, в́ану*; аор. *вача́ (за сва три лица), вача́мо, вача́сте, вача́ше; вану́, в́ану, в́ану, вану́мо, вану́сте, вану́ше*; имперф. *в́ачао, в́ачаше, в́ачаше, в́ачаомо, в́ачаоште, в́ачаоше*; импер. *в́ачај – в́ачајте; в́ани – в́анете*; р. пр. *вача́л, -а, -о; вану́л, -а, -о*. Облик *в́анем* употребљава се и у значењу почнем: *Кад в́анем да рабóтим. В́ану да па́да снег. Кад в́анемо да пи́јемо, не зна́мо ко́лко је до́ста. Вану́ше да бе́гају.*

Глагол сањам има у презенту облик *сьњу́јем*; аор. *сьњува́, сьњува́, сьњува́, сьњува́мо, сьњува́сте, сьњува́ше*; имперф. *сьњу́јео, сьњу́јеше, сьњу́јеше, сьњу́јеомо, сьњу́јеоште, сьњу́јеоше*; импер. *сьњу́ј – сьњу́јте*; р. пр. *сьњува́л, -а, -о*.

Уместо глагола зажмурим у употреби је облик *за́жмим*. През. *за́жмим, за́жмиш, за́жми, за́жмимо, за́жмите, за́жме (у)*; аор. *зажма́, за́жма, за́жма, за́жмамо, за́жмасте, за́жмаше*; импер. *за́жми – за́жмите*; р. пр. *зажма́л, -а, -о*; гл. пр. *жмичи́и (жмурећи)*.

Постоје безлични глаголски облици који се јављају у аористу и презенту и означавају физичка или душевна збивања у човеку; у аористу: *дозимé ми, до́тежа нам (ни), домучне́ вој, достраи́не им, до́жалé ми, домилé им*; у презенту: *дозимéје, домучне́је, достраи́неје, до́жалéје, домилéје*: *Кад ми дозимéје, накладéм óгањ; дозимé ми, че накладéм.*

Уместо спавам у употреби је *спим*; през. *спим, спиш, спи, спíмо, спíте, спу*; имперф. *спéо, спéше, спéше, спéомо, спéоште, спéоше*; аор. *спа (2. и 3. л. исто), спáмо, спáсте, спáше*; импер. *спи – спíте*; р. пр. *спал, -а, -о*.

Облик *савáцам се* (сагињам се) има през. *савáцам се, савáцаш се, савáца се, савáцамо се, савáцате се, савáцају се*; аор. *саваца́ се, саваца́ се, саваца́ се, саваца́мо се, саваца́сте се, саваца́ше се*; имперф. *савáцао се, савáцаше се, савáцаше се, савáцаомо се, савáцаоште се, савáцаоше се*; р. пр. *саваца́л се*.

За глагол *сипам* постоје два облика, свршени и несвршени: *сипем* и *сипу́јем*. За свршени презент: *сипем, сипеш, сипе, сипемо, сипете, сипу*; аор. *сипа́ (за сва три лица исто), сипа́мо, сипа́сте, сипа́ше*; импер. *сипи – сипите*; р. пр. *сипа́л, -а, -о*. За несвршени презент је: *сипу́јем, сипу́јеш, сипу́је, сипу́јемо, сипу́јете, сипу́ју*; имперф. *сипу́јео, сипу́јеше, сипу́јеше, сипу́јеомо, сипу́јеоште, сипу́јеоше*; импер. *сипу́ј – сипу́јте*; р. пр. *сипува́л, -а, -о*.

Глагол *дб́нем* значи дахнем: през. *дб́нем, дб́неш, дб́не, дб́немо, дб́нете, дб́ну*; аор. *дб́ну, дб́ну, дб́ну, дб́нумо, дб́нуште, дб́нуше*; импер. *дб́ни – дб́нете*; р. пр. *дб́нул, -а, -о*. *Кад излэ́знемо на вр, че дб́немо.*

Глагол *дѣним* значи данујем; през. *дѣним, дѣниши, дѣни, дѣнимо, дѣните, дѣне*; аор. *дѣни* (2. и 3. л. исто), *дѣнимо, дѣнисте, дѣнише*; имперф. *дѣнео, дѣнеше, дѣнеше, дѣнеомо, дѣнеосте, дѣнеоше*; имп. *дѣни – дѣнете*; р. пр. *дѣњува́л, -а, -о. Дѣни* у град, *но́чи* у село́.

ПРИЛОЗИ

Прилози се у основи слажу са стањем у говорима других крајева нашег језика, али има доста и локалних облика.

По значењу могу бити:

прилози за време: дѣнѣска, дѣнѣше, дочас (мало касније), *једнѣг* (одмах, сместа), *једноман* (често, сваки час), *зајучер* (прекјуче), *јутре* (сутра), *зајутре* (прекосутра), *јучер, јучерка* (јуче), *зајучер* (прекјуче), *кно́чи* (довече), *ночња́м* (ноћу), *надокра́јћу* (најзад, на крају), *напрѣд* (раније, некада – напрѣд се по́добро живѣло), *њѣкња* (ономад, пре неки дан), *ото́ч, ото́чка, ото́чће* (мало пре), *оцу́тра, одо́цутра* (јутрос), *отѣг* (отада), *ночту́* (те ноћи), *сѣг, сѣга* (сад), *тѣга* (тада), *су́ноч* (сву ноћ), *сино́чка, сино́чће* (синоћ), *нѣчѣс, нѣчѣска, нѣчѣше* (ноћас), *стѣвнин* (за мрака).

Прилози за место: дѣка (где, куда), *доту́ка* (довде), *однадво́р* (споља, са спољне стране), *изоздо́л* (одоздо), *изозго́р* (одозго), *на́зем-и* (на земљи), *оде́к-а* (одакле), *одовде́к-а* (одовде), *суде* (свуда), *тудѣв-а, тудѣк-а* (ту, ту негде), *ту́в-а, ту́к-а* (ту).

Прилог *куде́* може значити где и куда: *куде́* си бил, *куде́* идеш. Додавањем префикса добија и друкчија значења: *откуде́* (одакле), *докуде́* (докле), *накуде́* (куда, у ком правцу), *куде́-куде́* (кудикамо): они́ су *куде́-куде́* по́богати оди́ нас, *вара́ј-куде́* има именичко значење: туђина, даљина, непознат крај (дошѣл је од *вара́ј-куде́*).

Прилози за начин: до́думно (споразумно, договором), *дру́гако* (друкчије), *баба́чко* (добро, много, како ваља): најѣдомо се *баба́чко, испо́љк* (тихо, полако) *жмичѣ́и* (жмурѣће), *крадечѣ́и*, *крадачко́м* (крадом), *мѣком* (ћутке, нечујно: влк *мѣком* да́ви), *навилѣ* (узалуд: *навилѣ* ти лепоти́ја), *најѣдну́и* (наједном), *на́поречѣ́и* (попреко, мргодно), *намањѣк* (мало, недовољно), *наку́п* (скупа, заједно), *на́дѣ-на́три* (површно, на брзину, збрда-здола), *у́суле* (у поверењу, у четири ока, насамом), *ср́чено* (брзо), *поуме́* (напамет, по свом знању: ја си тов рабѣтим *поуме́*), *наа́ће* (веома добро, најбоље), *најпрво* (најпре), *једно́лчек* (врло мало), *сасѣ́* (сасвим, потпуно), *најаве́* (јавно, отворено: они́ си то́ва *најаве́*

рабо́те), *па* (опет, поново: *па* че до́јде), *џумле* (скупа, заједно, у гомили).

Прилози могу потицати од именица: *дѣњу*, *но́чу*, *оцџтра*, *јџтре*, *сџноч*, *лџтоска*, *прџлети*, *крџато*; од придева: *добрџ*, *лџко*, *жџално*; од бројева: *јџднуџи*, *дваџи*, *џдџе* (двоструко), *џтри* (троструко), *наџџе* (на два дела), *друџџи* (другом приликом, други пут); од глагола: *краџачџи* (крадом), *лежџечџи*, *седџечџи*, *млџечџи* (ћутке), *трџечџом* (трчећи).

Постоји знатан број прилога турског порекла: *алалџм* (по свој прилици, вероватно), *алис* (сасвим, потпуно), *аметом* (сасвим, потпуно), *арне* (добро, лепо), *асли* (слично), *белџим* (можда, ваљда), *гоџа* (много), *зо́рле* (силом, једва), *разџеле* (случајно), *санџим* (тобож, бајаги) *терсенџ* (грубо, набусито), *диптџн* (сасвим, потпуно), *дибидџс*, *диптџн-дибидџс* (потпуно, сасвим).

Прилози се могу поредити партикулом *по* за компаратив и *нај* за суперлатив: *добрџ* – *пџдобро* – *најџдобро*; *гоџа* – *пџгоџа* – *најџгоџа*, *лџсно* – *пџлџсно* – *најџлџсно*, *рано* – *пџрано* – *најџрано*, *пџсле* – *пџпџсле* – *најџпџсле*, *напџрџд* – *пџнапџрџд* – *најџнапџрџд*.

ПРЕДЛОЗИ

Употреба предлога у пиротском говору, због његове аналитичке деклинације, чешћа је него у књижевном језику.

Предлог *врз* значи преко, изнад, поврх: натрпано једно *врз* дру́го, *врз* пи́ту и пога́чу тра́жи. *През* значи преко: у́дари га *през* обра́з, *през* но́ч. Предлог *са* јавља се у три облика: *с*, *сџс*, *сас* (*с* козу́ на ора́ње, *сџс* прс у нос, *сас* комши́је добрџо, *сас* комши́џе пџдобро).

Кџм, *кџмто*, значи ка, према, у правцу (џтиде *кџмто* селџо, а́јде, же́не, *кџмто* ме́не, вџрти ко́ло *кџмто* ба́ћу). Додавањем префикса добијају се облици: *накџмто* (ка, у правцу), *откџмто* (из правца): идем *накџмто* Ниш, Ниша́ва течџе *откџмто* Су́ково, ћи́ша доџди *откџмто* Комари́цу.

Реч *куде*, поред прилошког значења где и куда, има значење и предлога *код* (*куде* мос, *куде* ста́ру цџркву) и *око*, *џколо* (ру́чамо *куде* пла́дне, вџрчају се из печалбу *куде* Ми́тров дџн).

Предлог *покрџ* значи поред, покрај (*покрџ* сџво и сџрово горџи, пројде *покрџ* ме́не како́ *покрџ* ту́рско грџбиште) и око (че се ви́димо *покрџ* Бо́жич, шу́шњем не́што *покрџ* ку́ћу). *Спрџотив*, *супрџотив* значи насупрот: седи *спрџотив* ме́не, има ку́ћу *супрџотив* на́шу.

Неки предлози могу имати на свом крају вокал *и* када стоје испред речи које почињу сугласником или када се завршавају истим или сродним сугласником којим почиње реч уз коју стоје: *предí* капију, *надí* село, *одí* студ, *задí* врата, *узí* сýво и сýрово горí, *безí* зýби, *изí* Завој, *одí* дете је такъв, *подí* дрво седи.¹¹

Предлози се, као и придеви, могу поредити партикулама *по* и *нај*: *на крај*, *по на крај*, *нај на крај*, *уз кућу*, *по уз кућу*, *нај уз кућу*.

ВЕЗНИЦИ

Везници имају неке мање особености у односу на књижевне облике.

Уместо везника *али* употребљава се облик *áма*: заигра́л би *áма* ме ногá боли, све су *úбаве áма* она́ је најубава. Везник *као* замењује се обликом *какó*: стар човéк је *какó* малечко дете, вредан *какó* кртица, гледа *какó* поганац из рупу. Уместо *те*, често се употребљава *та*: *úдари га*, *та* га *óсакати*.

Раставни везник *íли-íли* има два облика: *јал(и)-јал(и)*, *ел(и)-ел(и)*: *јал* риба дeлена, *јал* брада скубена, *ели* њу *ели* ни једну дру́гу. Везник *дек(а)*, постао од прилога гдека, осим прилошког значења где и куда (*дека* си бил, *дека* идеш) има и значење везника да (видим *дека* сам крив, несъм знал *дека* је твојé дете) и везника јер (не рабóти *дека* је бóлан, несú ме школова́ли *дека* смо били́ сироти́ња).

У облицима будућег времена, уз облике *нема* и *немој*, уз глаголе који значе почетак радње и уз неке друге, везник *да* се често изоставља: *каквó* че рабóтиш, *кој* че га нóси, *нема* га увáти, *нема* се кáрамо, *немој* се врчаш, *немој* га бíјеш, *почéше* се спрeмају, *пóче* га боли, *вануше* се бíју, *нечу* га *úзнем*.

УЗВИЦИ

Узвици, као поједини гласови, скупови гласова или речи којима се изражавају лична осећања и расположења, подражавају звуци из природе или вабе и терају животиње, исти су или слични с узвицима устаљеним у другим нашим подручјима.

¹¹ У раду Н. Богдановића „Две дијалекатске иновације у пиротском говору“ (Богдановић, 1993), говори се о прилозима типа *нади* (према *под*, *пода*, *поде* у другим говорима).

По који изузетак ипак постоји. Тако, на пример, за изражавање осећања (страха, туге, жалости, изненађења) чест је узвик *леле* или *лелће*, често спојен са именицом: *леле* Бóже, *лелће* нánће, *леле* Нéдо ћиша йде; *леле*, *леле* какъв ўбав човéк пођину, *лелће* Бóшће каквó се чúдо náправи. Узвик *мале* значи јао, куку, леле: *мале*, *мале* кóлко се нáрод пóквари.

Звучима из природе одговарају скупови гласова (*бџи*, *жџи*, *зџи*, *жврџи*, *тџи*, *џк*, *зврџи*, *чџи*, *пљус*), који служе и као основа за грађење речи (*бџицем*, *жџицем*, *тџицем*, *чџкнем*).

За вабљење и терање животиња чују се: *ајс* (за волове), *р-ја* (за овце), *ош* и *гúдр-гúдр* (за свиње), *пи-пи*, *пили-пили* (за пилиће), *тџк-тџк*, *тџка-тџка*, *тџкб-тџкб* (за кокоши), *вит-вит*, *вити-вити* (за голубове).

РЕЧЦЕ, ПАРТИКУЛЕ

Показне речце ево, ето, ено јављају се у облику *евé*, *етé*, *енé*: *евé* ти пáре, *енé* ти кóла, па йди; *етé* ви вáшето убавíло. Када стоје на почетку групе речи или реченице, речце *евé*, *етé* могу бити без почетног самогласника: *ве* га иде, *те* тов сам тражíл, *те* га. Речца *еј* може имати и значење речце ено: *еј* га, *еј* онíја ми се допáда, *еј* онíја проклетíја. Упитно *је ли да*, *је л' да* исказује се облицима *ели*, *лели*, *ли*: *ели* си и ти бил, *ели* ме обíчаш, *лели* рéче да че дóјдеш, *ли* ми óбећа, *ли* га познáваш.

Сложена упитна речца *не ли* (*нели*), добивена сажимањем од *неје ли*, служи као упитно је ли да, је л' да: *нели* ти рéко, *нели* смо рóднина. Речца *енá*, после питања, служи као потврдан одговор: *Ели* си га видéл? – *Енá!* Облик *јесје* значи да, јесте: *јесје* и он бил. Турцизам *јок* је негација: Познáваш ли га? – *Јок*. *Па* има значење прилога опет, поново: *па* че дóјдем, *па* че понáвља.

Мóже би се употребљава у значењу можда (*мóже би* да је и он крив), а *чíнимисће* значи изгледа, по свој прилици (чíнимисће да че бúде рáбота). *Ештó* значи зашто (*ештó* пíташ, *ештó* си дош́л) а *јегá* можда, ваљда (*јегá* се опамéти, *јегá* и мéне огрéје слнце).

Речца *ја* може служити за подстицање у значењу хајде, деде (*ја* ми помóгни мáлко), за показивање у значењу ено (*ја* га йде, *ја* га баштá ми) и за скретање пажње у значењу гле, гледај (*ја* га какó йде, *ја* га какъв је).

За обраћање мушком лицу уобичајена је речца *бре* или *бе*, а женском *морí* и *мóме* (и ти ли ме, *бре*, íзневери; *бре*, не áрчи пáре; а *бе*, каквó рáботиш; а *морí*, че дóјдеш ли на седéнћу; немóј се, *морí*, мýчиш; мóжеш ли, *мóме*, да ми пóмогнеш).

Партикуле, као појединачни гласови или једносложне речи без сопственог значења и самосталне употребе, у овом говору су у знатној употреби. Оне се, без особите потребе, додају другим речима, углавном прилозима и показним заменицама, не утичући при томе на промену њиховог значења.

Најчешће партикуле ове врсте су:

– *в, ва*: *овдѐв* – *овдѐва, ондѐв* – *ондѐва, тув* – *тува, тов* – *това, тудѐв* – *тудѐва*;

– *ј, ја*: *тѣгај* – *тѣгаја* (тада), *овија* (овај, ови), *тија* (тај, ти), *онија* (онај, они), *теј* – *теја* (те), *онѐј* – *онѐја* (оне), *оаквај* – *оакваја* (оаква);

– *к, ка, ке*, (при чему ке прелази у *ће*): *дека* (гдека), *овдѐк* – *овдѐка, тук* – *тука, оточка, оздолка, дѣнска* – *дѣнске* – *дѣнсѣ, лѣтоска* – *лѣтоске* – *лѣтосѣ, зѣмуска* – *зѣмуске* – *зѣмусѣ, синочка* – *синочке* – *синочѣ*;

– *м*: *вѣчем* (већ), *бѣжем* (тобож), *бајаћим* (бајаги), *тићем* (тек), *бѣрем* (бар), *вишем* (више);

– *р, ра, ре*: *јучѐр* – *јучѐра, дѣвечер, озгѐр* – *озгѐре*;

– *ш*: *једнуш* (једном, једанпут), *дваш* (двапут), *триш*, (трипут), *другош* (другом приликом, други пут), *одједнуш* (одједном), *ниједнуш* (ниједном).

Постоји појава удвостручавања партикула: *јучѐ-р-ка, озгѐ-р-ка, вѣче-м-ка, бѣже-м-ка, више-м-ка, тиће-м-ка, једнуш-ка, одједнуш-ка*.

ИЗ СИНТАКСЕ

Једна од битних синтаксичких особина пиротског говора јесте његов деклинациони систем, који је аналитичког карактера и сведен не најмањи број падежа. Тако, именице средњег рода (село) и именице мушког рода на сугласник које казују имена чега неживог (зуб), као и именице женског рода на сугласник (реч, ствар) имају само један падеж – номинатив, а остале именице мушког и женског рода имају два – номинатив и акузатив, као и вокатив.

Номинатив у својој независној улози и непромењивом облику, као име самосталног појма, употребљава се у разним функцијама: као субјекат (*Баба* предѐ), као саставни део предиката (То је *врѣдан* радник), као атрибут (*Широкѐ* поље крај нѐма), као апозиција (Моја сестра *Милѐна*), у елиптичним и екскламативним реченицама (*Кри* и *лом!*...*Пѐжар!*), као и уз речце *евѐ, етѐ, енѐ*: *Евѐ* ти *пѐре*, *Те* ти га *баи́та*, *Енѐ* га *Јѐва*.

Вокатив је независан падеж који служи за дозивање. Стоји на почетку или у средини реченице и не означава никакав однос са деловима реченице нити улази у њих, те се и не сматра падежом у правом смислу.

Акузатив је општи и централни падеж пиротског говора. Његова главна функција је да уз прелазне глаголе казује објекат на који прелази глаголска радња у реченици (Деда чува *овце*, Че беремо *лозје*). Друга његова функција је да уз помоћ предлога изражава значење свих падежа – генитива, датива, инструментала и локатива.

Генитив је падеж који има три основне категорије значења: посесивност, партитивност и аблативност.

Посесивни генитив изражава посесију (припадност) и изражава се предлогом *на* и акузативом именице или синтагме: дете *на сестру* ми – дете моје сестре, *на мајћу* ни брат – наше мајке брат, имање *на башту* ти – имање твога оца, *на бабу* му баба – његове бабе баба, при чему енклитички облици личних заменица у дативу имају функцију присвојних заменица. Има и других облика: гáзда *на кућу*, чéрка *на Вáсу* вурунцију, рáдња *на мајстор-Јóву*.

Партитивни генитив је падеж у коме стоји име појма који само делимично обухвата глаголска радња или га се нешто само дотиче: пíни *мáлко млекó*, úзни *комáт леб*, смéљи *врéчу жíто*, нéма *кáпку крв*, кúпи *флáшу нíво*, дотéрај *кóла сéно*, најéдоше се *мéсо* и напише *винó*, два дни *орáње*, три дни *копáње*. Овај генитив је без предлога, а идентичан је са акузативом стандардног језика.

Аблативни генитив казује име појма од кога нешто потиче, од кога се нешто одваја и удаљава. Гради се предлозима *од* и *из* али и многим другим и именицом у општем падежу.

Предлогом *од* изражава се:

– потицање од нечега: чул сам од *стáри човéци*, од *рáзне трáвће* лекове прáви, *од козу* *млекó* пíје, *од свој дом* га истерáше, спасíмо се *од тýја бéду*;

– порекло: брат ми *од тéтку*, *од Стáврину* је вамíлију, *од викање* вајда нéма, болúје *од срце*, *од кокóшку* мéсо;

– почетна тачка удаљавања у простору и времену: íде *од кућу*, доносíмо вóду *од чешму*, далéко смо *од Нишáву*, по́стимо од *Чис понеде́лник*, *од Божíч* до Нóву гóдину, *од понеде́лник* íдем на рáботу;

– материја од које је нешто постало: рукавíце од *кóжу*, слáтко *од вишње*, пр́стен *од зláто*, кућа *од ћернíч*;

– узрок радње: умрé *од мýку*, по́ђину *од гром*, вíка *од рáдос*, *од стра* се ўкочи.

Предлог *из* са именицом у акузативу обележава одакле шта потиче или одакле је ко или шта: *истераше га из шкóлу, вóду из бунáр пíјемо, íз-зeми нíкло, несъм из сeлó, из град сам, ми смо из Пíрот, досeлíли смо се из Завóј, рóдом сам из Крупьц.*

Место се изражава бројним предлозима: *дућáн кудé голéми мос, супрóтив нáшу кућу је њíна, задí штáлу је ђубрíште, сeде спрам мéне, мáјем се покрé огњíште, обикаљају óкол цркву.*

Генитив има временско значење (темпорални генитив), али је без предлога: *свáку вéчер доóди, прву нeдeљу по Божíч, прóшлу гóдину бeше бóље родíло.*

Датив, који казује коме се или чему што даје или намењује гради се најчешће предлогом *на* и именицом у општем падежу: *однеси на рáдници ручьк, додáј на бáбу вретeното, че кáжем на баштú ти, писáла сам на брáта ми, дáдо и на твóјето детé.*

Кад се ради о управљености ка некоме или нечему, уместо предлога *к* или *ка*, који не постоји у овом говору, употребљава се предлог *към* или *къмто*: *обрни се къмто мéне, íдем на къмто Нíш.*

Сва значења инструментала изражавају се конструкцијом од предлога и именице или синтагме у акузативу. Најчешћи предлози за инструментал су *с*, *със* и *сас*, и то како за инструментал који казује име појма у чијој се заједници врши радња (социјатив), тако и за онај који казује име оруђа или средства којим се врши радња: *сас децá се íгра, с мýжа се кáра, а са свекрву живúје, жíви си с мáјћу и баштú, кóпа се с матíку, а жње са срп, сас тестéру га одсeкомо, с калауз отворíмо, сас трáвће га лéчи.*

Инструментал који има локацијско значење исказује се предлозима *мeцу, над, под, пред* и општим падежом: *момчé лежí мeцу две девóјће, над сeлó се маглíца спуштíла, збíрају се пред óпштину, ратувáл је под јоргáн-плáнину.*

Локатив, који казује место на коме се што налази или дешава, гради се најчешће предлогом *на* и општим падежом: *билí смо на свáдбу, на тáван се сýше орéси, спи на рогóжу, на овúја чeшмú вóду завáчамо, на њéга је све чíсто и úбаво.*

Локатив који казује место у унутрашњости или у границама чега изражава се предлогом *у* и акузативом: *нóси леб у торбú, пáре су ми у нóвчаник, живeл сам и ја у град, работíли смо у Нeмачку.*

У овом говору не постоји предлог *о*, те се уместо њега када треба рећи о коме се или о чему ради употребљава предлог *од*, *одí* са општим падежом: *одí њу ми прíчај, он не мíсли одí тóва, кажí ми нeшто од Јовáна.*

Код заменица постоји појава њихове сувишне, плеонастичке употребе – кад уз именицу стоји и заменица за њу (*камо га детето, кам га гáзда, еве љу женáта, ете љи љáцити*), или се уз именицу дужег облика употребљава и заменица краћег, енклитичког облика (*њéга че га сúde, њéму че му пíшем, њу љу не познáвам, ете га он*).

Енклитички облици датива личних заменица када стоје уз именицу имају функцију присвојних заменица: *сестрá ми* – моја сестра, *мáјћа ву* – њена мајка, *бáба му* – његова баба, *ућа им* – њихов ујак, *детé вој* – њено дете.

Уместо употребе присвојне заменице за сва лица (ја имам свој, ти свој, он свој), употребљавају се заменице за свако лице посебно: ја имам *мојé*, ти *твојé*, он *његово*, ми *наше*, ви *ваше*, они *њино*.

За исказивање поређења или једначења употребљавају се прилози *какó* и *кóлко*: *убавица какó голубица, úбава какó вила, бел какó овца, јури какó коњ, висóк кóлко* и ја.

Глаголски радни придев може се у приповедању као и у обичном говору употребити безлично у средњем роду без обзира на то што је субјекат у мушком или женском роду: *имáло* једџн цар, *дошлó* ред и на њéга, *йстина је билó, болéло* га зуб, *билó* зимá.

У облицима перфекта долази до изостављања помоћног глагола – споне. То најчешће бива у приповедању, клетвама и у стању узбуђења говорног лица: *били* стáрац и бáба, па имáли једног јáрца, *донéла* дрва, *наклáла* óгањ, *дотéкла* Нишáва, бог те *убíл*, *чúма* те изéла, *умрél* дéда, *гром* га *убíл*.

Свеза *да* се такође често изоставља. То бива:

– у будућем времену: ја че дóјдем, че ти помóгнем, нéчу се жéним, мож ли га стíгнеш, дај га целíвам;

– уз глаголе óчу, мóгу, мóра, трéбе, знáјем, смéјем, умéјем: óчу га видим, не мóгу га разбéрем, мора се жíви, трéбе ми плáти, не знáје се потпíше, не умéје се увáти ни ú-оро, не смéје га пúшти;

– уз глаголе што значе почетак радње: пóче се смејé, почéла се прáви гúжва, станúше га бíју, вáну се ствívиња;

– уз облике немóј, нéма: немóј се жáлиш, немóј ме остáвиш, нéма га нáјдеш, нéма ти дадé.

Реченица упитног карактера гради се када енклитика *че* стоји испред глагола а упитна речце *ли* иза њéга: *че кúпиш ли, че прáве ли* весéље, *че* се договóримо *ли, че бúде ли* рáбота.

Други облик упитне реченице је када глагол стоји на првом месту, а речца *ли* иза њéга: *óздраве ли, чúсте ли* нóво, *обрáсте ли* лóзје.

Упитна реченица може почети и речима *ли* и *нели*: *ли* ти реко, *ли* ме обичаш, *ли* га познаваш, *нели* ти дадо, *нели* смо роднина.

Питање може почети и речима *какво* (што значи *шта*) и *куде* (што значи *куда* и *где*), *какво* има ново, *какво* прајиш, *какво* че ручамо, *куде* идеш, *куде* си потрчал толко, *куде* ти је дом, *куде* живиш.

ОСНОВНЕ ОСОБИНЕ ПИРОТСКОГ ГОВОРА

-сажетак-

У пиротском говору:

1. Има један акценат, динамичког карактера, који нема дужине ни узлазне и силазне тонове и може стојати на сваком слогу (*кућа*, *женá*, *огњиште*, *воденица*).

2. Постоји полугласник *ь*: *дън*, *сън*, *тъвно*.

3. Постоји вокално *л*: *длг*, *плн*, *влна*.

4. Губи се глас *х* (*вр*, *стра*, *греотá*), или се замењује гласовима *в*, *ј*, *к*: *уво*, *глув*, *смеј*, *стрéја*, *пазука*, *Микаил*.

5. Сугласник *ф* замењује се сугласником *в*: *вењер*, *витиљ*, *кавe*, *Јосив*.

6. Постоји сугласник *дз* (*s*): *дисáси*, *застрýсу*, *синсуљће*.

7. Постоји невокализовано *л* на крају речи или слога: *дел*, *дeлба*, *пeпел*.

8. Постоје нејотоване речи: *снопје*, *рoбје*, *кравји*, *жалeње*, *рoден*, *поделен*, *дојде*.

9. Кад се сугласници *к*, *г* нађу испред вокала *е*, *и*, они прелазе у *ћ*, *ђ*: *мајће*, *руће*, *ћиша*, *ћитка*, *слуће*, *веруће*, *ћижа*, *глоћиње*.

10. Кад се сугласник *к* нађе иза гласова *ј*, *љ*, *њ*, он прелази у *ћ*: *девoјћа*, *кудељћа*, *седeњћа*, *дуљћа*, *љуљћа*, *мајћа*.

11. Групе сугласника *ст*, *зд*, *шт*, *жд* на крају речи губе последњи сугласник *крс*, *гроз*, *приш*, *дъж*.

12. Постоји замена сугласника *ћ*, *ђ* сугласницима *ч*, *џ*: *свечá*, *Божич*, *прéча*, *крáча*.

13. Постоје два падежа, независни номинатив и општи падеж (акузатив) који самостално или уз помоћ предлога исказује функције свих зависних падежа. Поред њих постоји и вокатив.

14. Постоје именице мушког рода чији су множински наставци *-е* и *-је*: *жетварé*, *овчарé*, *дуварé*, *лебове*, *мужје*, *ћилимјé*, *долапјé*.

15. Постоје збирне именице са наставцима *-ина* и *-ишта*: *пилишта*, *јагњишта*, *прашчи́на*, *телчи́на*.

16. Енклитички датив личне заменице 3. лица једнине женског рода има три облика: *вој, ву, њу*: че *вој* дадем, че *ву* дадем, че *њу* дадем, а енклитички акузатив има облик *ђу*: *обичам ђу, че ђу* излече.

17. Постоји члан: *-ат, -та, -то, -ти, -те, -та* (*чове́кат, женáта, дете́то, чове́цити, женéте, деца́та*) који се с речју на коју се наставља слаже у роду, броју и падежу, дајући речи карактер одређености и познатости. Члан могу имати именице (*женáта*), заменице (*мо́жити*), придеви (*голе́мити*), бројеви (*два́та, тре́ћити*), глаголски облици са придевском функцијом (*замрзлата река́, сцэпенете дрéје*).

18. Компарација придева врши се партикулама *по* за компаратив и *нај* за суперлатив: *голе́м, по́голем, најголем*.

19. Инфинитив се исказује речцом *да* и облицима презента: поче *да ви́ка* (поче плакати), *мо́ра да се једé* (мора се јести).

20. Прво лице једнине имперфекта завршава се наставком *о*, који остаје и у множини, а треће лице множине завршава се аориским наставком *ше* (*чи́тао, чи́таше, чи́таше, чи́таомо, чи́таоште, чи́таоше*).

21. Футур се гради од енклитичког облика *че* и презента глагола који се мења (*че и́дем, че пла́тимо*).

22. Не постоје три глаголска облика: инфинитив, футур други и глаголски прилог прошли.

ПРИМЕРИ ГОВОРА

1

Цо́ко, Цо́ко, цр́но о́ко,
твоје́ о́чи ви́но ли су,
ви́но ли су ил ре́ђија,
те ме то́лко опо́јише?
Две не́деље пија́н о́дим,
а тре́ћуту маму́р чи́ним,
коња́ во́дим – пе́шћи о́дим,
во́ду га́зим – же́дан и́дем,
па ја ле́го у покрíве,
а ја ми́слим да је душéк,
трње́ кр́шим те мири́шем,
а ја ми́слим боси́љак је.¹²

¹² За пример 1 Живковић као извор наводи часопис *Братство* из 1899, али не наводи страницу. Међутим, иста песма, само са разликом у имену

2

„Ој Калино, убава девојћо,
што не дојде синоч на седенћу?“

„Ја би дошла, ал мајћа не даде,
нел ми véли: Вечерај, па легај!

Ја вечерам – срце не вечера,
ја си лего – срце неје легло,
ја у црће – срце на седенћу.“
(Живковић, 1968, стр. 17)

3

„Ој Мариче урубиче,
што си главу преврзало
сас шамићу зејтинлићу?
Да ли ти је зла свекрва,
или ти је зло детенце
или ти је вода далек?“

„Мен да ми је зла свекрва,
свекрву би послушала,
а да ми је зло детенце,
детенце би окупала,
а да ми је вода далек,
свекар ми је чешмеција,
воду би ми у двор довел,
вода би ми блиска била,
него ми је војно лоше,
војно лоше – ацамија,
своје порте замичује,
у комшијсче намичује.“
(Живковић, 1968, стр. 63)

4

Мене маћи једну има па има,
сакаше ме двоји-троји сељање,

девојке, објављена је и у Живковићевој збирци народне љубавне лирике пиротског краја *Ој, девојче* (Живковић, 1968, стр. 13), где аутор као свог казивача наводи Катуну Живковић из Пирота (напомена Редакције).

мен ме ма́ти за сеља́ње не да́де,
 нел ме да́де за Или́ју мазли́ју,
 а Или́ја де́лник – пра́зник не зна́је,
 па ме пра́ча у неде́љу на же́тву,
 па ми да́де кри́ва ср́па без др́шку,
 а ја наже́ без два сно́па три сно́па,
 а он ка́ра дво́ји-тро́ји би́воље,
 да това́ри без два сно́па три сно́па.
 (Казивач: Ката Живковић, Пирот)

5

Зби́рајте се, сеља́ње,
 доносе́те каза́ње,
 да кладемо́ огњове́,
 да ва́римо мују́ту,
 да де́лимо вече́ру:
 на мужје́те главете́,
 на женете́ нође́те,¹³
 на деца́та црева́та.

6

Цвџти́ трн, цвџти́ трн, ма́ла ту́рта, голџм дџн.
 Не па́дају присади́ под сланопа́цу.
 Деца́та гризу́ ћиселице́, а на старити́ иде́ ско́мина.
 Прв́ата оратаџи́ка, а друѓата кавгаџи́ка.
 Тавра́ га напи́ње, голоча́ га сџпи́ње.
 Би́воље се ку́пу, а на жа́бете душа́ изла́зи.
 Ја л те би́ва за орату́, ја л за ра́боту – два добра́ ни́где не́ма.
 Оче́ да бу́де на попову́ту ка́пу на пупу́њћу́ту пупу́њќ.
 Од стра́ че побџгнеш, од срам не мо́жеш.
 Чуж лук – благ лук, наш лук – џут лук.
 Дџнџс про́чка, јутре – пручка.
 Нараца́ла ма́јћа си́нове, да не бу́ду пра́зни дру́мове.
 Убава́ жена́ – ло́зје покре́ пут.
 Цвџти́, а не врзу́је.
 Кој кра́дне, же́дџн гре́ има – кога́ кра́дну, сто гре́ја има.
 Прџгњи́ зу́би несу́ са́мо ја́балку да загризу́, не́го и реч да
 задржу́.¹⁴

^{13, 14} За примере 5 и 6 аутор не наводи извор. Може да се претпостави да их је Живковић забележио током свог дугогодишњег сакупљања усменог народног стваралаштва (напомена Редакције).

Били некакви човеци, па имали девојћу на женидбу, али била млого лења. Башта и мајћа љу не учили да рабóти, него љу млого помазили. Ка је требало да рúча, она окáла: – Примьк! И они љу примьциња́ли. А ка се нарúча, óка: – Измьк! И они љу измьциња́ли. Ка се смрзне, óка: – Примьк! А ка се нагрéје, она че óка: – Измьк! Они љу измькну. И текá стáлно, те љу несú научили да рабóти. Једьн дьн дошло једно момче да љу прóси. Они му казува́ли дека је она млого лења, а он че њим рече: Има наука, а има и óдука. Тьгај, они му љу дали. Младожењата одвёл невесту́ту дом. Ка било на ручьк, они седли да рúчају, а невестата окáла: – Примьк! Примьк! Али нýкој љу не стел примькне, и текá остáла глáдна. Дру́ђи пут, ка било студенó, накла́ли óгањ у кавтóрат. Она се билá смрзла и почéла да óка: – Примьк! Примьк! Они љу примькнóули. И тегáј младожењата накла́л голém óгањ, па се кавтóрат усијáл. Она окáла: – Измьк! Измьк! Измьк! Али нýкој неје стел да љу измькне, те је морáла да се дигне и побéгне. И од тегáј почéла да рабóти.

Једнóш дошли мајћа њу и башта њу на гóсје, да вíде каквó прáви. Она љи срéтла и реклá им да мóрају да рабóте áко сáкају да једú, па далá на башту́ си сећиру да сече дрва, а на мајћу́ си вретéно и кудéљу да предé. И текá дочекáли зéтатога ка се врнóу од рабóту.

(Народне приповетке из рукописних збирки, 1996, стр. 317)

„– А бре, сíне, лúди ацами́јо, заш не слúшаш што ти кáжем?... Заш се не ожéниш... Крáсне прили́ће имаш... У чорбаци́-Цéну úбава девојћа. И у аци́-Пéрчу има девојћа. У чорбаци́-Мáну пак девојћа. Три девојће какó три филдáна!... Узни си коју сáкаш... Па тагај деда владика да те запóпи да има на кога нýрију да остáвим. Заштó ја сам љу добíл од башту́ си, а он пак од дéду си. Од какó се знаје, нáша је вамíлија попóвска. Па што сьга у кóрен да се зáтре!...“

(Ранчић, 1969, стр.53)

ЛИТЕРАТУРА

- Белић, А. (1905). *Дијалекти источне и јужне Србије*, Београд, Државна штампарија краљевине Србије.
- Богдановић, Н. (1993). Две дијалекатске иновације у пиротском говору. *Зборник Филолошког факултета у Приштини*, 3, 23-28.
- Богдановић, Н. (1994). Императив типа *чеке*, гледе у говорима призренско-тимочке области. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 37 (1-2), 75-81.
- Народне приповетке из рукописних збирки. (1996). *Пиротски зборник*, 22, 317.
- Ранчић, Ћ. (1969). *Из мог завичаја: приче, легенде, бајке*, Пирот, Етнографски музеј Понишавља.
- Живковић, Н. (1968). *Ој, девојче: народна љубавна лирика пиротског краја: (избор)*, Пирот, Слобода.

Примљено/ Received on 20.06.2014.
Прихваћено/ Accepted on 09.09.2014.